

Sajátságos forradalom

A Varsóban élő Marcin Król történész, 1943-ban született. 1977-ben W. Karpinskivel « Lengyel politikai arcképek a 19. századból » címmel könyvet tett közzé. 1978-ig a Lengyel Tudományos Akadémia egyik intézetének főmunkatársa volt. Ekkor ellenzéki magatartása miatt elvesztette állását. A *Respublica* című liberális (nem szocialista) ellenzéki folyóirat szerkesztője.

Az elmúlt hónapok eseményei mindnyájunkat meglepetésként értek. Miért? Miért nem voltunk képesek arra, hogy előrelássuk bekövetkeztüket? És miért csodálkozunk el most is minden új lépésen, miért nem tudjuk megérteni azt, ami történik? Egyetlen értelmiségi sem hitt (talán az egy Jacek Kuron kivételével) a független szakszervezetek megteremtésének lehetőségében. Honnan származik hát új szabadságunk, amely ha viszonylagos is, mégis csak cselekvési szabadság?

Mindent a véletlen indított el. Ma természetesen különböző meghatározó tényezőket tudunk felsorolni. Ilyenek: az Egyház szerepe, a pápa látogatása, a több, mint négy éve működő ellenzéki csoportok, vagy az áremelkedés, amely a sztrájkok közvetlen kiváltó oka volt. Az utóbbi nélkül talán nem került volna sor a sztrájkokra és az azt követő politikai és társadalmi felfordulásra. Ha a hatalomnak a partvidékre küldött képviselői a sztrájk első napjaiban nem követtek volna olyan kicsinyes és kétszínű taktikát, a sztrájkolók és bajtársaik valószínűleg megelé-

gedtek volna a bérek felemelésével és olyan kisebb engedményekkel, mint pl. az 1970-es áldozatok emlékművének engedélyezése. Az augusztusi események tehát elkerülhetők voltak, sőt mi több, nem következtek a társadalmi fejlődés logikájából. Nem követtek el hát hibát a szociológusok, akik ma szégyenkezve ismerik be, hogy a munkások körében folytatott kutatásaikban nyomát sem lerték a felkelésre való hajlamnak. Felméréseik « helyesek » voltak: az események nem voltak azok.

Nincs a történelemben olyan fölkelés, amely fáradtságból és bizalmatlanságból született volna. Fáradtság, bizalmatlanság vagy éppen csak bosszankodás és az ellenfél gyengeségének felismerése nem magyarázhat meg egy forradalmi robbanást, még olyan tudatosan fegyelmezettet sem, mint a miénk. Csupán másodlagos okokat tudunk felsorolni, és a hatóságok könnyen megelőzhatték volna a robbanást, ha csak kicsit ügyesebben, gyorsabban és hatékonyabban reagáltak volna.

A hatvanas évek második felében korrupcióra épülő hatalmi rendszer alakult ki. Jogilag és erkölcsileg elítélhetjük az ilyen rendszert, ítéletünk mit sem változtat azon, hogy korrupcióra épülő politikai hatalom csöppet sem kivételes a történelemben. Fennmaradhat évtizedeken át, anélkül, hogy rosszabbul működne más rendszereknél. Gierék uralma viszonylag jóakarátú volt, hagyta élni az embereket. A korrupcióra épülő rendszer lényegénél fogva gyenge. A korrupció és a hazug propaganda lehetővé tette a rendszernek, a pártnak, hogy külön világba zárkózzék. A hatalom képviselői jól érezték magukat ebben a békés univerzumban, s csak azzal törődtek, hogy ki ne csöppenjenek belőle. Nem akarták felfogni a külvilágból érkező vészjeleket. Nem akarták tudomásul venni sem a rossz gazdasági helyzetet, sem a független csoport-alakulásokat. Ha figyelembe vették volna ezeket a jelenségeket, akkor reagálniok kellett volna rájuk, döntéseket kellett volna hozniok, vagyis kockázatot vállalniok.

Am a kockázat elkerülése is döntés volt, mégpedig olyan döntés, amely egyenes úton vezetett a válsághoz. Még a hatalmi eliten belül is voltak egyesek, akik szembefordultak a korrupcióval. 1980 kezdetén rendkívül

óvatos reformokat kezdeményeztek. De a rendszer maga változatlan maradt, s ez a kísérlet csak arra volt jó, hogy előidézze az összeomlást.

A válságnak sok oka volt, melyek közül egyik sem tekinthető meghatározónak, s melyek mindent összevetve egészen más megoldáshoz is vezethettek volna.

A válság okait pszichológiai téren kell keresni. A munkások nem azért léptek sztrájkba, hogy tiltakozzanak egy gyenge, züllött és tehetetlen hatalom ellen. A sztrájkmozgalom hiteles és őszinte érzelmeik spontán kirobbanását jelentette, annak a lehetőségét, hogy embernek érezzék magukat, embernek, aki képes felelősségteljesen és következetesen cselekedni. A munkások önmagukért sztrájkoltak, hogy megmutassák: képesek kilépni az abszurd és züllött rendszer bűvköréből. Nem társadalmi forradalom volt ez, még kevésbé politikai, hanem morális és egzisztenciális. Amely demonstrálja, hogy még *létezünk*, hogy még nem veszítettük el alapvető emberi tulajdonságainkat, még ismerjük a barátságot, az igazságot, a nagylelkűséget.

Semmi meglepő sincs abban, hogy az intellektüelek kezdetben nem fogták fel e sajátságos, minden eddigitől különböző sztrájkok értelmét. Mi, értelmiségiek, először a gazdasági okokat kerestük. Később, amikor világossá vált, hogy bérkövetelések egymagukban nem magyarázzák meg a munkások viselkedését, boldogan fedeztük fel a politikai motívumokat. Ám elég elolvasni a huszonegy pontot, az egymástól olyannyira különböző követeléseket¹, hogy megértsük: a munkások sokkal többre vágytak, mint konkrét követelések kielégítésére. Elegük volt abból, hogy a hivatalos szakszervezetek «képviseljék» őket. Mindenek előtt saját maguknak akarták bebizonyítani, hogy igazában léteznek, hogy van a létezésnek más módja is, mint az a torz, amit a rendszer rájuk erőltetett. Az értelmiségiek többségében nem lépett fel hasonló hiányérzet. Nem akarom idealizálni a munkásokat, nem akarok különlegesen hiteles létezést tulajdonítani nekik s leértékelni az intellektüeleket. Egész egyszerűen arról a tényről van szó, hogy az értelmiségiek foglalkozásuknál fogva jobban al-

¹ Lásd *Magyar Füzetek*, 7. szám, 19-21. oldal.

kalmazkodnak a rendszerhez. Ez az elkerülhetetlen alkalmazkodás elfelejtette velük az abszolút értékek létezését; pontosabban, elvesztették az intellektuális — ha nem is a morális — kapcsolatot, amely ezekhez az értékekhez kötötte őket. Az értelmiségiek magatartását tehát nem valami abszolút, vagy társadalmi érvényű értékrendszer irányította, hanem időleges, helyzeti értékek. Minden többértelművé és relatívvá vált. A gondolatok önmagukban már semmit sem jelentettek; egy könyv, egy cikk, egy fellépés elbírálása kizárólag attól függött, hogy milyen hatása lehet az adott helyzetben.

Kezdetben az értelmiségiek a sztrájkokat is időleges, helyzeti értékek alapján ítélték meg. Szolidaritási felhívásukat 234 személy írta alá. Íme az intelligencia hatalmas és egységes fellépése! Imponáló siker! Abban azonban továbbra is kételkedtek, hogy a munkások eljuthatnak a független szakszervezetekhez. A dolog politikai okokból látszott elérhetetlennek: a hatalom sohasem fogja ezt a követelést elfogadni. Párhuzamos szakszervezetek rendszere, vélték, nem működhet Lengyelországban: a gyakorlati nehézségek meg fogják őket buktatni. Megfeledeztek arról, hogy a munkások más regiszterben gondolkoznak: a mindennapi lét regiszterében. Érveik nem hatottak a munkásokra.

Tadeusz Mazowiecki² megkülönböztette a munkások realizmusát az intellektüelek realizmusától. A munkások realizmusát a kétségbeesés és a büszkeség táplálta; az értelmiségiekét a félelem és a kompromisszum reménye. A munkások motivációja egzisztenciális volt, az értelmiségieké körülményekhez igazodó. Az érdekek is különböztek: az értelmiségieknek volt veszténivalójuk Gierek bukásával, a munkásoknak nem. Az értelmiség azon töprengett, hogy hol vannak a hatalom engedményeinek határai; a munkások követeléseiket fogalmazták meg.

² A *Wież* katolikus folyóirat főszerkesztője, azon szakértők egyike, akik tanácsokat adtak a sztrájkoló munkásoknak; a Szolidaritás szakszervezet folyóiratának kijelölt szerkesztője.

Az értelmiségiek többsége azon volt, hogy a kompromisszum világában megőrizze önmagát. Lázasan kereste, hogyan rontotta meg a művészetet és a gondolatot az ideológia és a politika. Orwell és Milosz segítségével³ próbált az árral szembeszállni. E gondolkodási irány negatív volt: azt kutatta, miként kerülhetjük el, hogy csapdába essünk vagy másokat juttassunk oda; feltárta a rosszat, a veszélyt, valamint azt, hogy miként kell ellene védekezni, de nem foglalkoztatta a szép és a jó, nemigen törődött azzal, hogy milyen úton jutunk hozzájuk. A leleplező kutatások többnyire elkanyarodtak a társadalmi problémáktól s a hermetizmus, a tiszta gondolat, az esztétizmus, a l'art pour l'art irányába haladtak. Nem voltak haszontalanok, nagyon is hasznosak voltak. De valami «fényes elszigetelődéshez» vezettek, amely elfojtotta a társadalmi elkötelezettség szükségletét. Egyenként és külön-külön gazdagodtunk, de együttesen, mint társadalmi erő, gyengébbekké váltunk.

Egy szót az egyház és a vallás szerepéről. Világosan meg kell különböztetnünk a kettőt egymástól. Nem kell mondanunk, hogy az Egyház erőt képvisel Lengyelországban. Szervezeti erőt, egyben azonban szellemi erőt is. Az egyház ereje a hazafias-vallásos szindrómára épül. Az egyház szövetségese mindazoknak, akik akár a legkisebb mértékben is szembekerülnek a hatalom politikájával. Az értelmiségiek különösen a hetvenes években, jól megértették és kihasználták ezt, többnyire magának az Egyháznak a hallgatóságos vagy nyílt beleegyezésével.

A vallásnak, a szentség világához kapcsolódó érzelmeknek viszont az a társadalmi funkciója, hogy az egyetlen biztos pont a mindent átható bizalmatlanság világában. A vallás a hiteles gondolatok és érzelmek egyetlen lehetséges forrása. Egy kissé leegyszerűsítve azt mondhatjuk, hogy míg a munkások számára a vallás a fontos hivatkozási rendszer, az értelmiségiek számára inkább az egyház, úgyis mint erő.

³ Czeslaw Milosz, a Nobel-díjas lengyel költő és esztéta 1953-ban «A leigázott gondolat» címmel elemezte a totalitárius szó-uralmat.

Nem kétséges, hogy a hatóságok a szakszervezeti mozgalmat az érdekvédelem területére kívánják visszaszorítani. Ugyanezt a magatartást fogják tanusítani az új egyetemi, kutatói és művészi egyesületekkel és társulásokkal szemben.

Ha a munkásmozgalom nem terjeszti ki működési körét, akkor ezzel azt kockáztatja — bármilyen legyen is szervezeti ereje — hogy elveszti lendületét és vonzerejét. Ez egyszersmind az értelmiség kezdeményezéseink végét is jelentené. Jól tudjuk viszont, hogy az új szakszervezetek nem tudnak és nem is akarnak állami ügyekbe avatkozni. Mit tehetünk ilyen körülmények között?

A lengyel átalakulás jövője attól függ, hogy a szakszervezeti mozgalom át tud-e terjedni nem-szakmai területekre: a helyi és regionális közösségekre. Ugyanis meg kell tanítania a lakosságot, hogy úgy viselkedjék, mint társadalom és nem mint az államhatalomnak alávetett személyek halmaza. Világossá kell válnia annak, hogy ez a « forradalom » egzisztenciális: vagyis, hogy célja a dolgok, az intézmények, a problémák újjáformálása a független öngazgatás szellemében.

Függetlenség, autonómia, önkormányzat: gyakran halott követelések. De bizonyos értelemben üresek. Diákok és munkások gyűlései minduntalan akcióprogramot sürgetnek, programot a szakszervezetnek vagy az értelmiségi egyesületnek. Célkitűzéseket akarnak meghatározni, amelyek általánosabbak az egyes csoportok érdekeinél és konkrétebbek az emberi jogok védelménél. Valójában nem célkitűzéseket, hanem politikai ideálokat kellene megfogalmazni, amelyek konkrétebbek, mint az igazságosság vagy a nagylelkűség. E program szükséglete túlhaladja a szakszervezetek és értelmiségi egyesületek működési szintjét; ám az is nyilvánvaló, hogy a szóbanforgó egyesületek ambíciói is túlhaladják az említett szintet.

A szakszervezetek és az egyesületek függetlensége nem korlátozódik a döntések függetlenségére; alkotó versengést is jelent, mind a gyakorlati, mind pedig a szellemi cselekvés szintjén. A programokat vitákban kell meg-

fogalmazni, gondolatok, értékek, világképek, ideológiák, politikai eszmék szembesítésével. Gondolatok, értékek, világképek megfogalmazása azonban éppen az értelmiségi elitnek feladata. Be kell ismernünk, hogy a legutóbbi években ezek az elitek nem álltak feladatuk magaslatán. Az augusztusi vívmányokkal különféle áramlatok jutottak szóhoz: posztrevizionisták, moralizálók, a lengyel szocialista hagyomány nagylelkű, de intellektuálisan meddő örökösei, az Egyház társadalmi tanainak szóvivői. Ezen álláspontok egyike sem alkalmas arra, hogy az új intézmények és szervezetek programját megalapozza. A gondolatok vagy legalábbis a vélemények egészséges pluralizmusa csak akkor jöhet létre, ha megőrizzük az új kezdeményezések függetlenségét és a társadalmi magatartások spontán különbözőségét. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy a lehető legnagyobb mérvű decentralizációra kell törekednünk.

Már hallom a kritikákat: erőnk az egységben van; csak ennek alapján tárgyalhatunk a hatalommal. Az értelmiségiek évek óta lemondtak az elméleti vitákról, hogy szorosra zárják soraikat a hatalommal vívott harcban. De amit így közösségként nyertek, azt elvesztették, mint egyének. Egyesek fantasztikus erőfeszítések árán még meg is tudták őrizni egyéni véleményüket, anélkül, hogy szellemi és ideológiai vitákba bocsátkoztak volna.

Fentebb már beszéltünk a totalitarizmus kritikájára szorító érdeklődés sterilizáló hatásáról. Ugyanígy negatív következménye volt annak az intellektuális magatartásnak is, amely az «egységben az erő» nevében a társadalmi és szellemi szabadságért folytatott harcra korlátozódott, s az azon túlmenő problémákat illetően megelégedett félszavakkal és utalásokkal. Igen dicséretes, sőt nélkülözhetetlen, hogy az értelmiségiek felvetik a gondolat szabadságának problémáját. De a független és teremtő gondolat kivirágzásához aligha járult hozzá, hogy hosszú évekig az értelmiség a megbélyegzésre, a leleplezésre és a kigúnyolásra fordította minden erejét.

Tudunk-e majd élni a munkásmozgalom által kivívott szabadsággal? Igen, két feltétellel: ha az átalakulást ki

tudjuk terjeszteni az egész társadalomra, s ha meg tudjuk újítani az ország szellemi életét.

«Aki a szabadságtól mást vár, mint magát a szabadságot, szolgásra született», írta Alexis de Tocqueville. A szabadság önmagáért való érték, a szabadságra való törekvés elidegeníthetetlen jog. «Ne kívánjátok tőlem, hogy elemezzem e fenséges vágyat, mert azt érezni kell. Azokban a szívekben lobban fel, amelyeket Isten erre teremtett. A középszerű lények meg sem érthetik, hiszen sohasem tapasztalták.»⁴

A most lezajlott lengyel «forradalomnak» sem a lengyel múltban, sem az egyetemes történelemben nincs előzménye. Az életigénylés és a szabadságra való törekvés még sohasem nyilvánult meg ilyen tisztán. Előzménynek talán csak az amerikai forradalmat tekinthetjük: abban is fontosabb volt a forradalomnál a szabadságra való törekvés kifejeződése. Ha elfogadjuk ezt a kissé túlzott hasonlatot, ha elfogadjuk, hogy a lengyel forradalom nem a szegények lázadása a gazdagok ellen, az elnyomottaké az elnyomók ellen, a tömegeké a zsarnoksággal szemben, hanem a szabadság konstruktív igénylése, akkor azt is el kell ismernünk, hogy e forradalom — éppen mert nem más, mint maga ez a tett — csak kezdet, csak kiinduló pont a *constitutio libertatis* munkájában. Ez a munka ma sokkal nehezebb, mint Amerikában a 18. század végén. De ez a kiindulópont a hiteles, demokratikus és alkotó társadalmi cselekvésnek a történelemben oly ritka lehetőségét vetíti elénk.

(Tömörített szöveg)

[*Olvasóink figyelmébe: sorozatunk 7. számát teljes egészében az 1980 nyarán megindult lengyelországi népmozgalom elemzése töltötte ki.*]

⁴ Alexis de Tocqueville, *L'Ancien régime et la révolution*, Gallimard, 1952, p. 217.

Amit akarunk és amit lehet

Michnik nevét sorozatunk első számából ismerik olvasóink: Kuronnal együtt a lengyel demokratikus ellenzék egyik kezdeményezője és vezéralakja.

Alábbi fejtegetése nyilvános előadás formájában hangzott el 1980. november 14-én Varsóban, az ellenzéki Szabadegyetem keretében. Az előadást kétezren hallgatták végig a teremben, s ugyanannyian szorongtak a termen kívül, ahova hangszórók közvetítették a szónok szavait.

Az alábbi szöveget, helyszíni magnófelvétel alapján és francia fordításban eredetileg a *L'Alternative* című párizsi folyóirat 8. száma közölte, megjegyezve, hogy azt a szerzőnek nem volt módja átnézni.

A magyar változat néhány jelentéktelen kihagyással a franciát követi. A jegyzeteket a Magyar Füzetek szerkesztősége fűzte hozzá.

Melyek a jelenlegi események történelmi gyökerei? Egyetlen eddigi elemzést sem tartok kielégítőnek. Úgy vélem, nagyon messzire kell visszamennünk az időben: egészen 1944-ig, amikor a németek és az oroszok közé szorult lengyel nemzetre rákényszerítették azt az életformát, amelyben máig is élünk...

Mi történt Lengyelországban 1944-45-ben? Társadalmi forradalom zajlott-e le, amely az államhatalmat a munkások és parasztok kezébe adta, vagy pedig olyan politikai-gazdasági viszonyokat erőszakoltak ránk, amelyekkel sem

mint társadalom, sem mint nemzet nem tudtunk megbékélni, s amelyektől azóta is folyton szabadulni próbálunk? Ha abból indulunk ki, hogy mit hoztak magukkal tarsolyukban a kommunista párt, a hazafias front vezetői, s figyelmen kívül hagyjuk személyi indítékaikat — amit hamis tudatnak is nevezhetnénk — akkor a válasz az, hogy ezek az emberek Sztálin politikájának voltak kizárólagos végrehajtói lengyel földön. Akkor kellett először vizsgázniok hazafiasságból — és ez a vizsga azóta is tart...

A lengyel viszonyok megértésének további lényeges kérdése az, hogy miért vetették alá magukat honfitársaink úgyszólván ellenállás nélkül annak a folyamatnak, amit Kolakowski barátom szovjetetésnek nevez? Az utóbbi szó nem becsmérő értelmű, hanem egyszerűen meg akarja határozni azt a társadalmi és gazdasági rendszert, amelyet országunkra erőltettek, s amelynek elve az, hogy minden ember az állam tulajdona, semmilyen kapcsolat nem létezhet a hatalom keretein kívül. Én szerintem a választ nem meríti ki a terrorra való hivatkozás: egymagában a terror nem magyaráz meg mindent. A ránk kényszerített perspektívák ferdeségeiről is szó van. A háború végén Lengyelországban minden irányzat egyetértett abban, hogy szükség van társadalmi reformokra a két háború közti időszak kritikai mérlege alapján. De az 1944-ben hozott változások az igazi reform torzképei, hitvány utánzatai voltak. A hatalomra került kommunisták hamis megoldásokat erőszakoltak ki, egyszerűen azal, hogy előírták a kötelező nyelvezetet. Merem állítani, hogy az utolsó 36 év szellemi életének központi kérdése a nyelvezet. Vizsgálata nélkül nem értjük meg, hogyan működik egy olyan hatalom, amely kezében tartja az egyedek közötti kommunikációt és kizárólagosságot élvez a dolgok megnevezésében. Úgy vélem, hogy a szóbanforgó esztendőknben a társadalom nagy többségét megfosztották nyelvéstől. A valóság rettenetes volt — de nem lehetett megnevezni. S még máig sem látott napvilágot olyan írás, amely nyugodtan, tárgyilagosan, kiegyensúlyozottan elemezne a lengyelországi sztalinizmust. 1956 októberét nemcsak a terror enyhülése tette lehetővé, hanem az is, hogy

a társadalom tudatára ébredt a nyelvezet fontosságának.

De 1956-tal kapcsolatban nem a kiváltó okokról akarok beszélni, nem is arról, hogy a mozgalom mire törekedett: ezek a kérdések ugyanis eléggé tisztázottak. Ami engem foglalkoztat, az közvetve 1980. augusztusával kapcsolatos, azaz hogy miért mentek veszendőbe 1956 eredményei? Erre a kérdésre nincsen egyértelmű válasz. Természetesen utalni lehet a mítosz-alkotás mély társadalmi szükségletére, adott esetben a Gomulka-mítoszra: hinni kellett abban az emberben, aki a börtönből jött, aki az erőszakos szövetkeztesítés ellenfeleként lépett fel, aki szabadlábba helyezte a volt fegyveres ellenállókat, s másokat — például Wyszynski bíborost —, aki a föllázadt poznani munkásoknak visszaadta a becsületét, s aki kijelentette, hogy csak az egyenlőség alapján köthető életképes szövetség a Szovjetunióval. Mindezekben a kérdésekben Gomulka a lengyelek többségének szószólója volt, s talán a népi Lengyelország egész történetében ez volt az egyetlen pillanat, amikor egy kommunista vezér egyszersmind a nemzet tényleges vezetője is volt. De tegyük hozzá: Gomulka szívósan dolgozott azon, hogy ezt a presztizst elveszítse és vele együtt hivatalát is... (*Nevetés a teremben.*)

Az 1956 októberi krízissel kapcsolatban különösen alá kell húznunk a társadalom belső gyengeségét. 1956-ban a hatalomra gyakorolt nyomás gócpontjai mind a párton belül helyezkedtek el. A mozgalom nem azért ment veszendőbe, mert támogatta Gomulkát, hanem mert azonosult vele, s ugyanakkor érdekeit is azonosította a pártapparátus egy részével. Így aztán, amikor a szóbanforgó személyeket eltávolították, azok mint az apparátus emberei tűntek el, nem pedig mint egy demokratikus alternatíva képviselői. A demokratikus mozgalom és az apparátus érdekeinek azonosítása újabb példája volt a társadalomra felülről rákényszerített nyelvezetnek. A viták nem a konkrét valóságról folytak, hanem az ideológia témái körül: megjavulhat-e a szocializmus? Nyitott vagy zárt marxizmusra van szükség? Stb. Ez a fajta gondolkodás akadályozta meg a lengyel októ-

ber balszárnyát abban, hogy valódi azonosságát pontosan megfogalmazza.¹

A következő pont, amely figyelmes elemzést igényel: miért nem végződött a lengyel október szovjet fegyveres beavatkozással? Erre a kérdésre sem egyszerű a válasz. Személy szerint azt gondolom, hogy igen nagy mértékben köszönhetjük ezt a párt- és államvezetésnek, valamint a hadsereg akkori magatartásának. A szovjet vezetőkről gondolhatunk, amit akarunk, de annyi bizonyos, hogy realista politikát követnek, már pedig tény, hogy az adott helyzetben intervenciójuk a lengyel társadalom és hadsereg ellenállásával találta volna magát szemben. Így aztán az előtt a választás előtt álltak, hogy kompromisszumra lépnek-e, vagy pedig erőszakkal kényszerítik ránk saját modelljüket. Minden jel arra mutat, hogy a döntést heves vita előzte meg. Ha arra gondolunk, hogy a lengyel október két olyan alapvető változást hozott, mint az egyház önállóságának visszaállítása és a paraszti magángazdálkodás szabadsága, megérthetjük, hogy a kompromisszum a szovjet vezetők részéről nem ment fogcsikorgatás nélkül. Amikor ma azon tanakodunk, lehetséges-e a szovjet vezetőket befolyásolni, el lehet-e velük fogadtatni a független szakszervezetek létezését, akkor a választ 56 október tanulságában kell keresni. Úgy vélem, mindnyájunknak azon kell lennünk, az egész társadalomnak úgy kell viselkednie, hogy a szovjet vezetőknek érdekük és okuk legyen a lengyel különösösgbe belenyugodniuk. Másszóval követeléseink mérsékletének magatartásunk eltökéltségével kell párosulnia.

Gomulka uralmának 14 esztendeje a párt példátlan diadalával kezdődött, s a partvidéki munkásság ugyancsak példa nélkül álló lemészárlásával fejeződött be. Ez a korszak két nagy illúzióknak vetett véget: az első az volt, hogy a demokratizálás útja a párton keresztül vezet, a második pedig, hogy a függetlenség is a párt útján

¹ A lengyel szóhasználatban a « balszárny » vagy baloldal nem a sztalinista, vagy még azoknál is messzebb menő irányzatokat jelöli, hanem a szellemi szabadságot és a politikai emancipációt követelő demokratikus erőket.

biztosítható. Gomulka azok szószólójaként jutott hatalomra, akik azt várták tőle, hogy politikája, legalábbis szovjet jóváhagyással, kivívja a nemzeti függetlenséget. Sok szó esik Gomulka lehetetlen természetéről, önfejléséről, arra való képtelenségéről, hogy az ellenfél érveit számításba vegye: mindez talán igaz, a lényeg azonban az, hogy Gomulka saját miliójének terméke és hű tükörképe volt. Programját egyik írónk találóan «minisztabilizációnak» nevezte, kormányzása pedig ahhoz vezetett, amit egy másik író később «kis apokalipszisnek» keresztelt el. Azt akarta elfogadtatni a társadalommal, hogy nincs nagyobb érték a stabilizációnál, és hogy minden törekvésünknek erre kell irányulnia. Persze emlékeznünk kell rá, hogy ebben az időben a lángokban álló Budapest arról tanúskodott, hogy a lehetséges változások igen-igen szűk keretek közé vannak szorítva, hogy a legfontosabb játékszabályokat a szovjet jelenlét határozza meg, s hogy azok ellen a nyugat sem emel óvást. Nagy Imre segélykiáltása és a nyugati kormányok hallgatása nagyon is világosan példázta, hogy a jaltai egyezmények továbbra is életben vannak, s hogy ha mi nem segítünk magunkon, senki sem segít.

Fel kell tennünk tehát a kérdést: milyen határig mehetünk el? Nem tudom a választ, de van egy munkahipotézisem, amely az 1956. évi magyar és az 1968. évi csehszlovák tapasztalatra épül. Úgy gondolom, hogy a hátrált három tényező vonja meg: egyrészt a nemzetközi helyzet, vagyis Lengyelország részvétele a varsói paktumban, amelynek legkisebb módosítása is fegyveres beavatkozást vonna maga után. A másik: a lengyel politikai hatalom. A Szovjetunió egyes egyedül a kommunistákat fogadja el végrehajtó és tárgyaló partnernek. A társadalmi mozgalomnak mindent el kell követnie, hogy ezt a hatalmat korlátozza, ellenőrzés alatt tartsa, engedményekre kényszerítse, de azzal nem szabad próbálkoznia, hogy el is távolítsa. Tudom, hogy ez nagyon népszerűtlen, de kötelességem kimondani. Egy harmadik tényező: a városok központjában kialakuló helyzet. Ha az anarchia kerekedik felül, ez ürügy lehet a szovjet vezetőknek a beavatkozásra, márcsak stratégiai okokból is. Ezért a kö-

veteléseinket kifejező akciók sorából az utcai tüntetés mindenkor maradjon ki. Itt is vállalom a népszerűtlenséget, de tény, hogy utcai zavargások a helyzet általános destabilizációjához vezethetnek, olyan helyzethez, amelynek már senki sem ura. A tapasztalat azt mutatja, hogy még egy kis csoport utcai hőzöngése is kiszámíthatatlan következményekkel járhat.

Gomulka korszaka nem csupán a « mini-stabilizáció » kísérlete volt, a nacionalizmus éledését is maga után vonta. A pártapparátusban egy új nemzedék került felülre, amelynek már semmi köze nem volt a háború előtti és a háborút közvetlenül követő korszak kommunistáinak internacionalista és szovjet központú eszmevilágához. Amazok ideológiai okokból toborzódtak, s nem azért, hogy hatalmon legyenek. Az az apparátus, amely a 60-as években került kulcspozícióba, kezdettől fogva skizofréniára volt ítélve: egyfelől rettegett attól, hogy szovjet jóváhagyás nélkül gyakorolja a hatalmat, tudván, hogy egyedül nem képes fennmaradni, másfelől osztozott a lengyel társadalom nemzeti mítoszában, s arra áhítozott, hogy legitimációját erről az oldalról kapja. Mászóval kettős legitimitásra törekedett és két oldalról érezte veszélyeztetve magát. Ezzel a kissé zszurnalisztikus fogalmazással már el is jutottunk az 1968-as esztendőhöz.

1968-cal kapcsolatban zárójelbe teszem a számomra legfontosabbat, a diáklázadást,² s kizárólag a hatalom szociológiájára korlátozódok. Mi indította a hatalmi elitet arra, hogy egyszerre olyan szólamokhoz folyamodjék, amelyektől addig tartózkodott?³ Megintcsak az a törekvése, hogy gyökeret verjen a társadalomban. 1956-ban az elit Lengyelország demokrata hagyományaiba próbált beágyazódni, de sikertelenül. 1968-ban az elit a lengyel léleknek azokba a sarkaiba ereszti gyökereit, amelyek a leghomályosabbak és legzavarosabbak, az egyenlősködő, értelmiségellenes, idegengyűlölő érzelmek sötét mélységeibe, s kollektív gyűlölködéssel próbálja

² Az 1968. márciusi diákforradalomban való részvételért Michnik három évi börtönbüntetést szenvedett.

³ Utalás az antiszemita hullámra.

a nemzeti egységet helyreállítani. Az 1968 évi sajtó jellemző példáját szolgáltatja a nemzeti tudat kiforgatásának.

De 1968 a Csehszlovákiával kapcsolatos keserű tanulságok éve is. Kétszeresen keserű. A lengyel hadsereg is részt vett egy szabad nemzet leigázásában. De Lengyelország számára különösen tanulságos, hogy mi váltotta ki a szovjet beavatkozást. Így például én sokkal szerényebb volnék, mint azok, akik mostanában nálunk azon keseregnek, hogy még mindig van cenzúra, hogy a hatalom nyomása alig engedett, hogy az apparátus tele van maradiakkal. Az 1968. évi cseh helyzetből kell okulnunk, melyben egy hatalmi elit annyira azonosulni akart a társadalommal demokratikus és nemzeti alapon, hogy teljesen függetlenítette magát a szovjet vezetéstől. Olyannyira, hogy érdektelenné vált ez utóbbi számára. Ezért talán szerencse, hogy Lengyelország élén most olyan elvtárs áll, mint S. Kania, nem pedig Dubček vagy más hasonló liberális. Pártapparátusunk ugyan nem önálló, nem a saját hangján beszél, de szükségünk van rá, mint a betegnek a gipszkötésre, amely talán szörnyen kényelmetlenül konlatozza a mozgásban, mégis lehetővé teszi számára, hogy baját átvészelve.

1970 nyilvánvalóan 1968 következménye volt. 1968-ban elszakadtak az utolsó szálak, amelyek segítségével a hatalom értesült a társadalomban uralkodó állapotokról. Ettől kezdve sötét pusztaság vette körül, amelyet csak hébe hóba világított meg egy-egy felgyújtott pártház. Ezzel szemben Lengyelország történelmi színterére bevonult a munkásosztály. Ezen persze nem azokat az állítólagos munkásokat kell érteni, akikkel 1968-ban a hatalom össze-vissza verette a varsói diákokat, hanem az igazi munkásokat. Ez utóbbiak, azzal, hogy sztrájkba léptek, sőt sztrájkbizottságokat alakítottak, egyszer s mindenkorra véget vetettek annak, hogy a hatalom a munkásságra hivatkozhasék. 1970-ben ország-világ előtt nyilvánvaló volt, hogy nem a gazdasági igazgatással van baj, hanem a hatalommal, illetőleg a hatalom és a társadalom közötti kapcsolattal. Másrészt azonban a balti tengerpart eseményei egy mély társadalmi krízisre is ráirányították a fi-

gyelmet: ugyanis miközben lóttek a munkásokra, az értelmiség hallgatott. A nagy írók és művészek, sőt még az ellenzéki gondolkodók között sem emelte fel a szavát senki. Ez persze részben 1968 következménye volt: még egyszer áldozatai lettünk egy nyelvezetnek, attól tartotunk, hogy a lázadó diákok bekapcsolódása csak ártana a munkásoknak, hogy nevünkkel kompromittálnánk őket. De ez volt az utolsó eset, hogy ilyen demagógiának bedőlünk.

Mint már mondtam, 1970-ben az volt a legfontosabb, hogy a hatalom elvesztette legitimitását. Attól kezdve, hogy a munkások saját hangjukat hallatták, s éltek azzal a jogukkal, hogy nemet mondjanak, hogy kimondják a maguk *liberum veto*-ját, a hatalom visszakozni kényszerült. Szándékosan beszélek *liberum veto*-ról, hiszen a munkások akkori státusza bizonyos fokig emlékeztet a 17. századbeli nemesség státuszára: ugyan obstruálhatták a diéta tanácskozásait és vétót emelhetek a király politikája ellen, de nem rendelkeztek semmi olyan intézménnyel, amely a hatalom erőit tartósan és lényegesen befolyásolhatta volna.

1970 decemberétől Lengyelországban « új társadalmi szerződés » jött létre, mint ahogy ezt Liehm cseh szociológus megállapította. Vagyis mind a hatalom, mind a társadalom lemond valamiről. A hatalom arról mond le, hogy a közélet minden pontja felett ellenőrzést gyakoroljon, a társadalom arról, hogy minden percben erőpróbára hívja ki a hatalmat. Hallgatólagos egyezményről van szó egy szervezett hatalom és egy szervezetlen társadalom között: ha az egyezményt a felek egyike megszegi, csak súlyos megrázkódtatások árán lehet visszaállítani.

Az 1976-ban beállt helyzetben a munkásosztály tömegesen élt vétójogával. Ettől a pillanattól kezdve megindult a hatalom felbomlása: noha tartja magát, arra már képtelen, hogy a társadalmi helyzetet elképzelése szerint formálja. Toleráns, ezért hálásak vagyunk, s ezt mindig is Gierek iavára fogjuk írni, csakhogy türelme gyengeségből és nem szabad választásból született. 1976 egyszersmind a társadalom belülről való újraszerveződésének kezdete is. A társadalom lassan saját cselekvésé-

nek alanyává válik. Ez a történet ismert: megalakulnak az első független szervezetek, a repülő egyetem, a szabad szakszervezetek, az önálló kiadóvállalatok, folyóiratok, a parasztszövetség...⁴

Új tartalommal teltek meg a legalitás peremén működő intézmények is, mint például a katolikus értelmiség klubja, vagy a katolikus sajtó. Hasonló változáson megy át néhány hivatalos szervezet is: a Pen Klub, az Írószövetség, a szociológusok és a közgazdászok egyesülete. Azt mondhatni, hogy 1976 óta egy megváltozott Lengyelországban élünk. Kialakul az a történelmi helyzet, amelyben Lenin szavai szerint a hatalmon lévők fölismerik, hogy nem képesek többé a régi módon kormányozni, az alattvalók pedig eltökélik, hogy nem tűrik tovább az addigi kormányzati módszereket.

Mennyiben váltak be az ellenzék elemzései és jóslatai? Teljes mértékben. Bebizonyosodott, hogy a fennálló hatalom kormányzati és gazdaságirányítási módszerei súlyos válsághoz vezetnek, amelyben elkerülhetetlen a társadalmi robbanás.⁵ S ha a robbanás olyan formát öltött, hogy egy közírónk szerint megérdemli «a józan ész forradalma» nevet, ez bizonyosan nem a hatalomnak köszönhető. Akármit mond is az *Zycie Warszawy*, ezt a forradalmat a munkások vitték véghez, nem pedig «a párt egészséges erői».

Most pedig néhány szót a katolikus egyház kiemelkedő szerepéről. A lengyel pápa megválasztása és itthoni látogatása új magatartást hozott felszínre, amelynek jelentősége messze túlmegegy a felekezeti kereteken. Hadd mutassak azonban rá arra, ami az egyház szerepét oly bonyolulttá és nehézé teszi. A katolikus egyház nálunk mesterien kimunkálta, méghozzá nem pillanatnyi érvénynyel, hanem hosszú távra, azt a modellt, amely lehetővé

⁴ A lengyel demokratikus ellenzék kialakulásáról és intézményeiről annakidején hosszabb ismertetést közölt a Magyar Füzetek 3. száma.

⁵ Lásd erre vonatkozóan J. Kuron 1979-ben írott cikkét a Magyar Füzetek 7. számában.

teszi egy független társadalmi tényező együttélését a hatalommal. Ez a modell két fontos dolgot egyesít: a realitásokkal való megalkuvást és a hatalomra gyakorolt állandó nyomást. Az utóbbi hetekben ugyan volt némi ingadozás e modell alkalmazásában, de ez nem lényeges; a fontos az, hogy ebből a modellből tanulhatjuk meg, hogyan kell viselkednünk egy tőlünk függetlenül kialakult helyzetben.

1980 augusztusával formát ölt az új társadalmi szerződés: papírra kerül az, ami addig csak hallgatólagos elv volt, szervezetté válik, ami addig csak nyomokban létezett. Óriási lehetőség birtokába jutottunk, amit azonban nem könnyű megvalósítani. Nemcsak arról a kompromisszumról van szó, amelyet a szuveréné vált társadalom a szuverénitásától megfosztott hatalommal kötött, hanem arról is, amelyet a társadalomnak saját magával kell megkötnie. Jelenleg mindenki a hatalomra irányítja a tüzet: béremelést követel, stb. Bármily fantasztikus egység és szolidaritás uralkodik is, ez a helyzet nem tartható sokáig. Nem lehet társadalmi szerződésről beszélni ott, ahol mindenki a maximálisat követeli. Isten ments, hogy azt a látszatot keltsem, mintha a népi követelések ellen volnék: amíg a hatóságok nem állnak elő egy realista és átfogó gazdasági reformprogrammal, minden mérséklő felhívás ízetlen demagógia. Mégis úgy van, hogy ha költségvetésünk korlátozott, választanunk kell, el kell határoznunk, hogy minek adunk elsőbbséget. Az egészségügynek, a közoktatásnak, a lakásépítésnek? Ha elébe akarunk menni a parasztság követeléseinek, nyilvánvalóan emelni kell a húsárakat, ha viszont a városi lakosság követeléseinek adunk elsőbbséget, akkor csökkenteni kell őket. Nem könnyű jó döntést hozni. Ezért mondom, hogy függetlenül a hatalom és a társadalom közti megegyezéstől, a társadalmi szerződés megköveteli, hogy a társadalmi erők egymás közt is egyezkedjenek.

Milyen magatartás várható a hatalomtól? Ezt a kérdést napról-napra feltesszük magunknak, hiszen minden ettől függ. A hatalom eddigi magatartását a tehetetlenség jellemezte. Még a legjobb frakciója, az amelyik tudja,

hogy nem lehet a régi módon kormányozni, még az is képtelen új kormányzati módszerek kidolgozására. Jellemző ebből a szempontból a szakszervezetek bejegyzése körüli kötélhúzás. Egyrészt megint nyelvezeti problémáról van szó, másrészt arról, hogy a hatalom megpróbálja a gdanski egyezményt valódi értelméből kiforgatni. Így például azt követeli, hogy az új, független szakszervezetek alapszabályába írják bele a párt vezető szerepét, de azt nem mondja meg világosan, hogy mit vár ettől a betoldástól. Tulajdonképpen mit akarnak mondani, amikor azt követelik tőlem, hogy fogadjam el a párt vezető szerepét az állami életben? Nekem ez a bűvös mondat nem jelent egyebet, mint azt, amiről fentebb beszéltem, vagyis hogy tekintetbe véve geopolitikai helyzetünket, országunkat a kommunista pártnak kell kormányoznia. De hogy lehet azt tudni, hogy például én a szocializmus mellett, vagy ellene vagyok? A pártsajtó antiszocialistának ír le engem, de ennek a kifejezésnek csak akkor volna értelme, ha megmondanák, mit is jelent a párt vezető szerepét tiszteletben tartani. A *Zycie Warszawy* egyik újságírója szerint a vezető szerep azt jelenti, hogy a párt ihleti a társadalom cselekvését: pompás, alig várom, hogy a párt végre megihlessen engem! (*Nagy nevetés és taps.*) Ezzel azonban nem azt akarom mondani, hogy kétségbevonom a szóban forgó objektív adottságot. Ellenkezőleg, a leghatározottabban gondolom, hogy meg kell tanulnunk együttélni ezzel a hatalommal, de egyszerűen meg is kell tanítanunk arra, hogy velünk együttéljen, mégpedig másképp, mint az elmúlt 35 évben. (*Taps.*) Csak végre hagyja már abba az örökös sirámaid « az antiszocialista erőkről », amin mindig azok értendők, akik a hatalomnak valamilyen okból nem tetszenek! Hogy mily kevés értelme van e szólásoknak, ez abból is látszik, hogy a hercegprímást a hivatalos sajtó most lépten-nyomon nagy hazafinak, csodálatos személységnek, stb. titulálja. Mintha bizony a hercegprímás valaha is hitet tett volna valamiféle szocializmus mellett!

Összefoglalóan: mondanivalóm az, hogy magatartásunkat a valós helyzetnek megfelelően kell kialakítanunk, igazi kompromisszumokra kell törekednünk, amely össze-

kapcsolja a polgárjogi engedetlenséget a mérséklettel, a követelések megfontoltságát a hajthatatlansággal.

Egy utolsó kérdés, amelyre válaszolni szeretnék: mire építhetünk egy olyan földrajzi helyzetben, amelyben az égvilágon senkire sem számíthatunk? A mi perspektívánk nyilvánvalóan nem a csehszlovák 1968, ahol a párt-apparátus volt a változások motorja, sem a magyar 1956, ahol összeomlottak a fennálló politikai struktúrák. Lesz-e elég bátorságunk, egyszersmind türelmünk és mérsékletünk? Képesek leszünk-e tartósan ellenállni a hatalomnak, amely valószínűleg a jövőben is olyan lesz, mint amilyen eddig volt? Ha megfelelő példát keresek az előttünk álló feladatokra, akkor Spanyolországot említeném: íme egy társadalom, amely hála a hatalom és az ellenzék érzékenyebb elemeinek, valamint a közöttük kialakult összjátéknak, kiutat talált egy gyalázatos diktatúrából a demokrácia felé. Elismerem, hogy vannak különbségek, például földrajziak (*nevetés*), a példa mégis megfontolást érdemel.

Amit elértünk, olyan rendkívüli, hogy okvetlenül meg kell őrizni, akár lényeges kompromisszumok árán is. De vigyázat: kompromisszumról beszélek és nem kapitulációról. Gdansk kompromisszum volt, de intézményesítette a kormányzottak és a kormányzók közötti párbeszédet. Brzowski⁶ írta valahol: « tanuljuk meg kimondani, amit tenni merészeltünk ». Befejezésül hadd húzzam alá még egyszer, hogy az igazság nyelvét kell beszélnünk. A nyelvzet az a terület, ahol nem szabad engedményt tenni, ahol a kompromisszum hitelünket kockáztatja. Ne féljünk kimondani, hogy a kompromisszum csak kompromisszum és nem Történelem, hogy a kapituláció kapituláció és nem egyezmény, hogy a külföldi beavatkozástól való félelem nem nevezhető a szomszédország iránti testvéri szeretetnek. Végezetül kedvenc írómat, Orwell-t idézem: « Ne áltassátok magatokat azzal, hogy aki éven át a szovjet propaganda, vagy bármilyen más propaganda alázatos szolgája volt, később visszanyerheti szel-

⁶ Századeleji lengyel író és filozófus.

lemi tisztességét. Aki prostituálta magát, prostituált marad.»

Hatalmas ovációval fogadott előadása után Michnik a hallgatóság számos kérdésére válaszolt. Ezek közül idézzük a fontosabbakat:

— *Miért válik a K.O.R.⁷ egyre kritikusabbá az egyházat illetően, miért bírálja Wyszynski bíborost?*

— Először is nincs tudomásom ezekről a kritikákról. Ha ez a kérdés a *Trybuna Ludu*⁸ cikkeire épül, akkor megmondom világosan: a *Trybuna Ludu* hazudik. Tudom, hogy ezt nehéz elhinni, de én is csak dörzsöltem a szememet, amikor ugyanebben a cikkben azt olvastam, hogy a K.O.R.-t 1975-ben alapították Genfben... Mármost a kérdésre visszatérve: a K.O.R. semmiféle nyilatkozatot nem tett az egyházat illetően. S még ha mozgalmunk katolikus résztvevőinek lettek volna is ellenérzéseik, a K.O.R. laikus szárnya visszatartotta volna őket. Változatlanul támogatjuk a hercegprímás körül kialakult irányzatot. Véleményem szerint a hercegprímás jól teszi, hogy együttműködik a kormányzattal. Az kétségtelen, hogy mindig nagyon óvatos volt és nagy felelősséggel számot vetett a kívülről fenyegető veszedelemmel. Ebből a szempontból teljesen azonosítom magam vele. Más kérdés, hogy mit kell gondolni augusztusi szentbeszédéről, amelyet egyébként a televízió meg is csonkított. A K.O.R. egyetlen tagja sem foglalt állást ezügyben; aki az ellenkezőjét mondja, egyszerűen hazudik. De nem akarok ki-siklani a válaszadás elől. Bevallom tehát, hogy nem nagyon kedveltem azt a bizonyos szentbeszédet.⁹ Azt hiszem,

⁷ Az 1976. évi munkásvédelmi bizottságból alakított ellenzéki összekötő szerv. Teljes neve: Társadalmi Önvédelmi Bizottság.

⁸ A lengyel központi pártlap neve.

⁹ Wyszynski bíboros említett szentbeszédét úgy is lehetett értelmezni, hogy a munka felvételére szólítja fel a sztrájkolókat.

hogy tévedés volt, hogy a hercegprímást rászédtek, s hogy felhívását a közönség nagy része értetlenül fogadta. De nevetséges volna a püspöki kar és a hercegprímás elvi álláspontját erre az egy szerencsétlen beszédre korlátozni.

— *Miért nevezte a kommunisták által véghezvitt reformokat karikatúrának?*

— Ha a termelőeszközök társadalmasításának címén állami tulajdonba veszik a nyomdákat, s ezzel véget vetnek a sajtószabadságnak, ha földreform címén a földet erőszakosan kollektivizálják, akkor azt hiszem jogos karikatúráról beszélni. Ha a közoktatás demokratizálása jegyében olyan oktatási szellemet honosítanak meg, amelynek semmi köze a nemzeti kultúrához, akkor az nem népoktatás, hanem annak torzképe.

— *Hogy vélekedik Ön Moczulski¹⁰ « Forradalom forradalom nélkül » címen megjelent kiadványáról?*

— Nem vagyok hajlandó válaszolni erre a kérdésre, amíg Moczulskit börtönben tartják. (Taps.)

— *Lech Walesa azt mondta, hogy a Szolidaritás szakszervezet apolitikus mozgalom. Nem gondolja, hogy ez illúzió? Hogy a mai Lengyelországban mindennek politikai jelentősége van?*

— Teljesen egyetértek a kérdezővel, de az is igaz, hogy a « politikai » szónak sokféle értelme van. Én is azt gondolom, hogy tisztán apolitikus magatartás lehetetlen, s hogy mondjuk egy olyan dolog, mint a nemzeti jövedelem elosztása, politikai kérdés. Mindamellet Walesának igaza van, amikor azt mondja, hogy a Szolidaritás szakszervezet nem politikai abban az értelemben, hogy nem törekszik az államhatalom megszerzésére.

— *Beszédében olyan gipszkötéshez hasonlította a hatalmat, amely kényelmetlen ugyan, de nélkülözhetetlen. Meg tudná ezt bővebben magyarázni?*

— Mi az, amivel nem ért egyet? Azzal, hogy kényelmetlen, vagy azzal, hogy nélkülözhetetlen? Én szerintem

¹⁰ Leszek Moczulski a K.O.R.-ral párhuzamos, sőt rivális nemzeti ellenzéki mozgalom egyik vezetője.

azért kényelmetlen, mert szívem szerint inkább hajlanék a demokraikus választásokra; a párt vezető szerepe nem ihletett meg. Nélkülözhetetlennek meg azért mondom, mert úgy vélem, hogy a mai nemzetközi helyzetben a Szovjetunió nem tűrné el a kommunisták eltávolítását a hatalomból. Ha fűrészelni kezdjük azt az ágot, amelyen a párt fészkel, azt az ágot vágjuk le, amelyen mi magunk is ülünk. Akár tetszik, akár nem, ez a mai helyzet dialektikája.

— *Ön valahol azt írta, hogy hisz a demokratikus szocializmus jövőjében. Tudna erről bővebbet mondani?*

— Ezzel itt most egy új területre lépünk. Szívesebben beszélnek a kérdéstről egy más alkalommal. Gátlásaim abból fakadnak, hogy amikor a párt újságírói szocializmus-ellenesnek neveznek, ízlésem tiltja, hogy elkezdjek szabadkozni: de kérem, én a demokratikus szocializmus híve vagyok! Mindamellettt igaz, hogy a hozzám legközelebb álló értékrendszer az a hagyomány, amelyet a Lengyel Szocialista Párt képviselt, nevezetesen Abramowski, Prochnik és Ossowki írásaiban. De ha én szocialista vagyok és a *Trybuna Ludu* újságírói is szocialistának mondják magukat, akkor tudják mit? Átengedem nekik az elsőbbséget. (*Nevetés és taps.*)

Kádár-rendszer

FEHÉR FERENC

A « hruscsovista » mintaállam

Az alábbi írás tömörített változata egy eredetileg angolul írt, külföldi közönséghez szóló tanulmány-nak. Angol eredetiben a dolgozat megjelent a *Telos* című amerikai baloldali folyóirat negyvenedik számában, franciául pedig a *Libre* c. párizsi időszaki sorozat (Payot) 1980/7. számában. A szöveg magyar változatát a Magyar Füzetek kérésére a szerző maga készítette; lényeges pontjaiban megegyezik az eredetivel, de kifejtési módja a magyar közönséget tartja szem előtt.

Fehér Ferenc Lukács György legjelesebb magyar tanítványai közé tartozik. A politikai filozófia nemzetközileg ismert művelője. Élettársával, Heller Ágnessel együtt, 1977/78 telén hagyta el Magyarországot, azokután, hogy már évek óta minden publikálási vagy tanítási lehetőségtől megfosztották őket. Velük egyidőben hasonló döntésre jutott egy másik tudós házaspár is: Márkus György filozófus és Mária, szociológus. Jelenleg mind a négyen Ausztráliában élnek.

Van-e kádárizmus? Jogos-e Kádár János nevéhez, aki lassan negyedszázada a magyar kommunista párt (és vele a magyar állam) feje, egy « izmust » ragasztani, s ezáltal

általánosítani személyét és a személyében jelképezett rendszer tartalmát? Különbözik-e rendszere attól, amit Walter Ulbricht, Erich Honecker, Boleslaw Bierut, Wladislaw Gomulka, Edward Gierek, Georghiu Dej, Nicolae Ceaușescu, Cservenkov, Todor Zsivkov, Klement Gottwald, Antonin Novotny, Gustav Husak vagy Enver Hodzsa reprezentáltak és reprezentálnak? Ha nem, az « imzus », melyet oly sűrűn biggyeszteneek nevéhez, pusztán újságírói fogás.

Továbbá, mint a címből látszik, egy « izmust » egy mássikkal határoztam meg: a « kádárizmust » a « hruscsovizmussal ». Kezdjük hát az utóbbival: mi a « hruscsovizmus »? Itt azonnal két megszorító megjegyzésre kényszerülök. Az első: a hruscsovizmus inkább a *célokban*, Hruscsov céljaiban létezett, mintsem egy megszilárdult rendszer formájában; jellegzetesen átmeneti állapot volt. A második: Hruscsov éppolyan kevésbé keresztelhetette el rezsimjét a saját nevére (vagy mások azt az ő nevére, amíg hatalmon volt), mint Kádár a sajátját. A « hruscsovizmus » vagy a « kádárizmus » mint fogalom elhajlás, a « helyes » kifejezés: *visszatérés a leninizmushoz*.¹

Amikor kimondom: a hruscsovizmus elsősorban célokban létezett, nem megszilárdult struktúrákban, feloldhatatlan paradoxként jellemzem azt, amit az én generációm még reális önmegtisztulási programnak fogott fel; azt állítom, hogy a hruscsovizmus *nagyobb szociális egységek-*

¹ Ezzel nem akarom tagadni Lenin (szintén átmeneti: jakobinus) rezsimje és az összes rákövetkező szovjet rezsim közti rokonságot; ez nyilvánul meg a hatalom monolit jellegében és abban, hogy társadalmilag alapvetően « szükséglet-diktatúráról » van szó. Ezen az *általános* közösségen belül, Lenin és Hruscsov körülbelül azonos időtartamú kormánya két *speciális* ponton is hasonlított egymásra. Mindkettő nagy jelentőséget tulajdonított bizonyos doktrinális elveknek (amelyeket egyébként a gyakorlat naponként megcsúfol), és — főként ezért — hamar át kellett adnia a helyét konzervatívabb vagy pragmatikusabb vezetési módszereknek.

ben megvalósíthatatlan, könnyen bomlékony egyensúly, amelynek el kell tűnnie. De azért több volt, mint agyrém: olyan politikai stratégia volt, amelynek egyik vagy másik eleme túlélte kitervelőjét és más-más egyvelegben újra meg újra jelentkezik a szovjet politikában. Megkülönböztető elemei a következők:

1.) Hruscsov vetett véget a GULÁG poklának. Ez a tette nem csupán az orosz annalesekben biztosít maradandó helyet sok szennytól mocskolt, sokban clown-szerű alakjának. Megvan az általánosabb történelmi jelentősége is: (jóllehet ma már nem nyújthatja azt a naív és hatalmas inspirációt, amelyet csak azok érthetnek meg, akik a XX. kongresszust, mint « hazatalálást » élték meg) lezárta a Szovjetunió « fasisztoid » periódusát. Természetesen sem szándékai szerint, sem ténylegesen nem szüntette meg az állam despotikus karakterét.

2.) Annak, hogy ezt megtegye, ára volt és Hruscsov — noha habozva és igen következetlenül — elkezdte fizetni ezt az árat. *Az ár a felülről jövő forradalmak korszakának lezárása volt.* (Ilyennek nevezhetjük például a brutálisan erőszakos szovjet kollektivizálást.) Hruscsov ebben is, mint csaknem mindenben, következetlen volt: elég ezzel kapcsolatban a « szűzföldek » megművelésére utalni, melynek módszerei a sztálini « lakosságcserére » emlékeztetnek. Brezsnyev, aki pedig Hruscsov történelmi alakjához mérve csak egy rosszhiszemű és gátlástalan hivatalnok, jobban megérezte az « idő szelét », és noha karrierjét a szűzföldeknek köszönheti, saját uralma alatt semmiféle ilyen kiruccanásba nem kezdett. De a fordulat mégis Hruscsov érdeme. Valamilyen módon belátta: kialakult életformák felülről jövő — « forradalmi » — szétrombolása elválaszthatatlan a tömegmegsemmisítés politikájától.

3.) Gazdasági téren Hruscsov fő célkitűzése az volt, hogy visszahozza a *racionalitást* a szovjet gazdasági életbe. Természetesen ő sem kérdőjelezte meg a szubsztantív racionalizmus elvét², amely (egyébként csak a vezetők agyá-

² A kifejezést, amelyet Hruscsov persze nem ismert, Konrád és Szelényi használja Max Weber nyomán.

ban, nem a valóságban) a rendszer logikája. Hruscsov egy pillanatig sem kételkedett, hogy néhány vezető testület döntése szükségképpen bölcsebb, mint az emberek gyarló szükségletei. De a Buharin-Sztálin vita óta először helyezték vissza jogaiba (még ha csak részlegesen is) *a szovjet állampolgárt, mint fogyasztót*. Ennek egyik fontos mellékterméke volt a « második szovjet felvilágosodás », a természettudományok (és egy nagyon parányi mértékig: általában a kritikai józan ész) bizonyos mérvű létjogának elismerése.

4.) Végül, habár itt sem ellentmondások nélkül, Hruscsov léptette életbe az úgynevezett « békés együttélés » politikáját, mely — mint a hidegháború lezárása — szerves kiegészítője volt programja előbbi alkotóelemeinek.

Földrajzi, szociológiai és történelmi tényezők sajátos és egyszeri összejátszásának eredményeképpen mármost a « kádárizmusban » *rendszerre vált és fennmaradt*, ami Hruscsov kormányzatában csak következtelenül vagy alig végrehajtott, többnyire csupán meghirdetett, szociális és politikai program volt. Ennyiben persze a magyar hruscsovizmus: *kádár-izmus*. Valószínűleg egy vezető életéhez kötött.

Melyek voltak azok a körülmények, amelyek a kádárista hruscsovizmus létrejöttét elősegítették? Először is az, ami a társadalmi életben inkább (nagyon-nagyon ritka) kivétel, mint szabály: *egy kísérlet eredményeként* jött létre, egy valóságos, nem képletes tabula rasa-ból. Az ok közismert és nyilvánvaló: a szovjet rendszer kontinuitása Magyarországon október 23. és november 4. között megszakadt. Mikor november 4-én egy újra megszálló hadsereg helyreállította, a szovjet megszállás magyar fűgefalevelének legyártásához a készletek enyhén szólva gyérek voltak. A lakosság elsöprő többsége a « forradalmi munkás-paraszt kormányt » egyszerűen árulónak tekintette, de az apparátus sem volt minden további nélkül használható. Egy része « áruló » lett (azaz népével és a Nagy Imre csoporttal szimpatizált), egy másik része várt a nyíltan sztálinista visszaütésre, s nem volt hajlandó magát a « ká-

dárista kalandorokkal » kompromittálni.³ Ebben a csaknem tökéletes elszigeteltségben, amelyben senki sem jósolt a « centristáknak » hosszú életet, nem maradt más hátra, mint a hruscsovista kísérlet. Tegyük hozzá: a *ráutaltság kölcsönös volt*. Hruscsov *Memoárjaiból* tudjuk, hogy Molotov már a XX. kongresszusi « titkos beszéd » olvasásakor figyelmeztetett a következményekre. Az ellentámadást (és várható következményeit) egy gyerek is kiszámíthatta, hát még az olyan öreg róka, mint Hruscsov. Ezért kellett neki a kádáristák, mint « az ő » XX. kongresszusának utólagos igazolói. Ha csak a régi stílusú sztálinisták tudnak rendet csinálni, akkor mi szükség lett volna rá, Hruscsovra? Ezért esett választása Titóval összhangban⁴

³ 1957 tavaszán a visszaütés meg is kezdődött, csupán — itt nem tárgyalandó okokból — csődöt mondott. A helyzet jellemzésére hadd elevenítsek fel egy tényt, amelyről maga Kádár emlékezett meg az MSZMP első, 1957 őszen tartott konferenciáján mondott beszámolójában (a teljes szöveg nyilvánosságra nem került, de zárt, « pártbizalmas » anyagként olvastam). Szilvási Lajos író egyik Gyorskocsi utcai kihallgatásán a maga mentségére a következőt mondotta kihallgatójának: de hiszen ilyen kijelentéseket Kádár is tett az ellenforradalom alatt. Mire a kihallgató így felelt: Nyugodjon meg, majd Kádár ügyét is elővesszük. Mármost Kádár, a rendszer volt belügyminisztere és megkínzott politikai foglya, aki beszámolójában *idézi* ezt az epizódot, pontosan tudta, mekkora jelentőséget kell tulajdonítania egy ilyen nyilvánosan elhangzott mondatnak.

⁴ Ez szó szerint értendő. Micsunovics memoárjaiból tudjuk, hogy Hruscsov, aki a szovjet vezetőséggel együtt Brionira utazott Tito támogatását kikérni a beavatkozáshoz (a találkozó tényét Hruscsov is megerősíti *Memoárjaiban*), e találkozón, valószínűleg 1956. november 2-án, a beavatkozás utáni új vezetőségét latolgatva, München és Kádár személyét említette lehetséges első titkárként, állítólag látható habozással és belsőleg nem döntésre készen. Még a bajban is Magyarország szerencséjére, Tito Kádár mellett foglalt állást Micsunovics szerint.

Kádárra, ezért adott meg minden tőle telhető támogatást az új rendszer szociális kísérletének.

Van aztán egy sor körülmény, amelyek közül egyik sem lett volna elég *önmagában* ahhoz, hogy a kádárizmus « elégséges okává » váljék (köztük több megtalálható volt másutt, de külön-külön), *együttesük* viszont már alapot nyújtott a társadalmi kísérlethez. A területileg és lélekszámát illetően, egyaránt kicsi ország « átfogható », könnyen megszervezhető. Noha nyersanyagban szegény, különös éghajlati nehézségek nem sújtják. Iparilag már a századfordulóra eléggé fejletté vált ahhoz, hogy a Rákosi-féle erőltetett iparosításban inkább hisztérikus kísérletet, mintsem a modernizálásból fakadó szükségletet lássunk. A felekezeti alapjában kétfelé váló ország mérsékelten vallásos: olyan vakbuzgó és általánosan elfogadott ellenféllel, mint amilyennel a lengyel kommunizmusnak kell számolnia a katolikus egyház esetében, a magyar kommunistáknak sosem volt dolguk (az egyházi ellenfelet részben maguk teremtették). Magyarországon gyakorlatilag nincsenek nemzetiségek, ezzel egy további, a kelet-európai államokban mindenütt megtalálható elem kapcsolódik ki a szociális feszültségek rendszeréből. A kis Magyarországnak sosem volt számottevő hadserege, és a magyar vezetők gondosan szabotálták és szabotálják annak lehetőségét, hogy a honvédelmi költségvetés túl nagyra nőjjön. (Közvetlenül 1956 után arra való hivatkozással, hogy a magyar hadsereg « nem megbízható »). Ez nem csupán kevesebb kiadást jelent, hanem egy sor külpolitikai feszültség elkerülését is.

Mindezek a feltételek azonban sosem vezettek volna a kádárizmushoz, mint « hruscsovista mintaállamhoz » a vezető csoport stratégiájának *machiavellizmusa* nélkül. Ezen nem olyan közhelyeket értek, mint « erkölcstelenség », « elvtelenség » (noha ebből is megvolt, amennyi kellett), sem valamiféle « tudományosan » előre eltervezett nagyszabású és ördögi koncepciót. Sok vonatkozásban Kádárék *alvajárók* voltak, akik kezdetben demokratikus frázisokkal nyugtatták saját rossz lelkiismeretüket november 4-ért, s szovjet gazdáiknak kellett « fejüket helyreigazítani », hogy — saját hatalmi szempontjukból — meg-

felelően cselekedjenek. De hamar megtalálták a szükséges principiumokat. Mindenekelőtt Machiavellinek ezt a gondolatát: « Helyesen elkövetett kegyetlenségeknek azokat nevezhetem, melyeket egyszer követünk el önmagunk biztosítására, és amelyekben később nem átkodunk meg, hanem olyan rendszabályokra váltjuk fel őket, amelyek a lehetőségig hasznosak az alattvalók számára. A helytelenül elkövetett kegyetlenségek azok, amelyek, noha kezdetben kisszámúak, az idővel növekednek. Egy hódítónak úgy kell intéznie dolgát, hogy egyszerre kövessen el minden kegyetlenséget, nehogy mindennap vissza kelljen térnie hozzájuk. »⁵

Mintha csak a kádárista erőszakszervek forgatókönyvvé alakították volna Machiavellinek ezt a gondolatát. 1956 után a megtorlásnak olyan hulláma futott végig az országon, amelyhez hasonló csak a görög polgárháború utáni leszámolás volt a világháború utáni Európában (a Szovjetuniót nem számítva). Abból a dilettáns « felmérésből », amely a különböző börtönökben raboskodó volt foglyokkal való beszélgetéseimből kerekedett, arra a meggyőződésre jutottam, hogy nem lehetett kevesebb, mint 2-3000 kivégzés 1957-59 között. A bebörtönzöttek száma ennek lealábbis a tizszerese volt, a hosszabb vagy rövidebb ideig internáltak száma pedig százezres nagyságrendű. Ezenfelül, szemben a Sztálin-Rákosi-időszak esztelen terrorjával, amely saját legmegbízhatóbb emberei ellen is fordult és a teljes irracionalitás atmoszféráját keltette, a kádárista megtorlás célracionális elnyomás volt. *Ellenségeit* üldözte (ami természetesen nem azonos a szocializmus ellenségeivel), és jutalmazta — élettal, enyhébb büntetéssel — a megalkuvást, a kompromisszumot, a bukott forradalom megtagadását minden olyan esetben, amikor nem volt eleve célja a látványos ítélet (mint a Nagy Imre-per fővádoltjai esetében). Ezenfelül és főképpen: hat esztendővel a forradalom veresége után teljes amnesztiát adott. Ez nem csupán akkor páratlan rekord, ha az európai diktatúrák gyakorlatával hasonlítjuk össze (Franco rendsze-

⁵ Machiavelli: A Fejedelem, Budapest 1944, 45. o.

rében sosem volt amnesztia, Görögországban csak 20 évvel a polgárháború után), hanem még egy olyan esettel is, mint a vichysta elítéltek helyzete a köztársasági gaullista Franciaországban.

Ugyanakkor helyes, ha az ellenzékiek szembefordulnak a kádárizmusnak a célracionális elnyomásból született « jó sajtójával », és nyíltan kimondják: noha az elnyomás sikeres volt, mert mélyen az agyakba véste a hallgatás parancsát, s ezért ma kevesebb megtorláshoz kell folyamodnia, az állam továbbra is *rendőrállam maradt*. Igaz, bizonyos megszorításokkal. Tudtommal Kádár, úgy is mint volt politikai fogoly, személyesen nagy gondot fordított arra, hogy a rendőri gyakorlatból eltűnjön a politikai foglyok fizikai bántalmazása. Korlátozták a rendőrhatalóságok « ügykezelési » szabadságát is. Különösen ügyelnek a vezető réteg védelmére: a Központi Bizottság tagjait csak e testület külön engedélyével lehet kihallgatni vagy őrizetbe venni; mi több, vezető funkcionáriusokat *érintő* kihallgatásokat sem foganatosíthat a politikai rendőrség, megfelelő vezető testület előzetes engedélye nélkül. De a rendőrállam minden lényeges kelléke megmaradt. Mind a jogalkotás, mind a joggyakorlat a politikai hatalmi központok függvénye, és nem fordítva. A döntő fontosságú politikai ítéleteket politikai testületek hozzák meg *előzetesen*, nem pedig a bíróságok. (Nagy Imre és társai ítéletét is egy Központi Bizottsági ülés hozta meg, és — magától értetődően — előtte egy szovjet Politikai Bizottsági döntés.) A törvénykezés továbbra is *retroaktív*; az állampolgár sosem tudhatja, mikor válnak tettei, amelyek ma legfeljebb szabálytalanok voltak, holnap törvénytelené. Rendőri tevékenység nyilvános kritikája (vagy akár említése) nem csupán lehetetlen, büntetendő is. Noha a rendőrbíráskodás ma nem ölt tömegméreteket, létezik továbbra is az internálás és a « rendőri felügyelet » rendszere, mely tetszés szerinti pillanatban « vonhat ki a forgalomból » tizezreket. Mi több, a rendszer saját *normális* működése jelének tekinti, hogy szüntelenül folyik az, amit, sajátos szóalkotással, « belügyi munkának » hívnak. Kádár, akinek kitüntető vonása, hogy néha nyilvánosan is nevével nevezi a gyermeket, egy 1968-as beszédében

megjegyezte: ő megrovólag említette Dubceknek budapesti látogatása alkalmával a belügyi munka hiányát, és felhívta a figyelmét arra: éppen itt tartózkodása alatt számolt fel a Belügyminisztérium egy « ellenséges csoportot ». (A Pór-féle « maoista » csoportról van szó.)

A kádárista machiavellizmus további két (időrendben nagyjából egymást követő) alapfogása a következő volt. Közvetlenül a forradalom összeomlását követő években a nem nyilvános propaganda (minden rendelkezésére álló eszközzel — s néha még nyilvánosan is —) szüntelenül arra figyelmeztette a magyar tömegeket: a Nyugat ígéreteire számítani nem lehet. Mivel pedig ezek az ígéretek a Szabad Európán keresztül igen hangosak voltak, s mivel a Nyugatnak sem kedve, sem hatalma nem volt akár még csak arra sem, hogy a megtorlások erejét csökkentse, a magyar lakosság valóban egy « Münchent » élt végig, és — emberileg belátható ideig — emlékezni is fog erre. A második fázis annak szüntelen hangsúlyozása volt, hogy Magyarország az *egyetlen hruscsovista « reform »-állam* egy nem-hruscsovista (1964 után: egy anti-hruscsovista) környezetben. Itt három megjegyzés szükséges. Először: az ilyesfajta propaganda nem magyar monopólium: Ceaușescu szünet nélkül ezzel érvel, így például, nyílt formában, a cseh intervenció idején vagy a Zsil-völgyi bányásztrájknál. (Igaz, hogy az ő érve inkább a nacionalizmus « egyedül vagyunk »-ja, mint bármiféle hruscsovizmus.) Másodszor: az érvelés mindig diszkrét, sosem nyilvános vagy idézhető.⁶ Harmadszor: az érvelés mögött ismét nincsen egy tökéletesen tudatos, « ördögileg kitervelt » koncepció. A kádárista vezetők sokszor áztatják magukat, hogy politikájuk általánosítható, más kérdés, hogy mindig csak állhatatlan (Gomulka) vagy kompromittáló (Dubcek) szövetségesekre leltek.

Melyek a *kádárizmus mint « hruscsovista » rendszer* szerkezeti sajátosságai?

⁶ Kivétel Kádár híres beszéde Hruscsov bukását közvetlenül követően. A Lengyelországból hazatérő Kádár tiszteletadása a bukott szovjet főtitkárnak páratlan gesztus volt, melyet a Brezsnyev-csoport nem is felejtett el.

Gazdaságilag, miközben egy pillanatig sem szűnt meg a « szükségletdiktatúra » — vagyis politikai döntések szabják meg a gazdaság menetét — a következő tendenciák érvényesülnek: Először is lezárták a magyar gazdaság *extenzív* fejlesztésének korszakát és áttértek az *intenzív*re.⁷ Ez igen szigorú és orthodox értelemben «hruscsovizmus»: gazdaságilag pontosan annak felel meg, amit a felülről jövő forradalmak korszaka lezárásának neveztem. Alapelv továbbá az a szintén hrucsovi principium, hogy az állampolgárban fogyasztót is kell látni. A magyar gazdaságban, méghozzá egészen a legutóbbi időkig, ez úgy érvényesült, hogy a juttatásoknak *direkt* és *személyi jellegűeknek* kell lenniük, s évről évre, ha csekély mértékben is, növekednek, hogy az állampolgár ezt a tendenciát állandóan érezze. Ez lényeges volt *egy forradalom utáni társadalomban*, melynek vezető rétege sosem felejtí, hogy 10 napra elvesztette a hatalmat és üldözötté vált. Igen sokan írtak erről, én épp csak megemlítem, hogy mindez *túlságosan alacsony beruházási rátával* jár együtt, ami részben azzal fenyeget, hogy Magyarország lemarad a modern technológiai fejlődésben, részben pedig azzal, hogy baj lesz az elhanyagolt infrastruktúrával. De ez a körülmény is mutatja, miért lehet a kádárizmus hrucsovizmus és miért nem lehet más is az. A Szovjetunió, mint világhatalom, természetesen egy pillanatig sem engedheti meg magának az alulinvesztálást, már csak a katonai kiadások miatt sem. Végül: a kádárizmus a gazdasági élet minden területén eltúri és bátorítja azt, amit Hegedűs András és Márkus Mária « második ökonómiának » neveztek. Ez a kiegészítő jövedelemforrás (vagy jövedelem-újraelosztás) egyszersmind hiányzó szociális szolgáltatások « alulról jövő » pótlása.⁸

⁷ A két kifejezést Jánossy Ferenc megkülönböztetésének értelmében használom. Az extenzív periódust a racionális számítástól elrugaszkodó nagy beruházások, valamint új (elsősorban paraszti) munkaerőnek az iparba való erőszakos átirányítása jellemzi. Az intenzív, úgynevezett kalkulatív módszerekkel és modern technológiával növeli a produktivitást vagy tesz erre legalább kísérleteket.

Külön kell szólni a rendszer *agrárpolitikájáról*. Ez a kelet-európai szocializmusban, mely a modern történelem egyik legnagyobb mérvű agrárhanyatlását hozta létre, nem egyszerűen a « gazdaság egy ága », hanem általános és központi fontosságú társadalmi kérdés.⁹

Magától értetődően, a Kádár-kormány, amely legalább a parasztságot akarta 1956-ban semlegesíteni (minthogy elég baja volt az « uralkodó munkásosztálynak ») fűt-fát megígért. A kötelező begyűjtés véglegesen meg is szűnt. Azok az ünnepélyes ígéretetek azonban, melyeket a magyar falunak arról tettek, hogy soha többé nem lesz erőszakos kollektivizálás, már 1958-ban kezdtek kétségessé válni. Ebben az évben (Lengyelország kivételével) a Szovjetuniótól függő valamennyi kelet-európai ország Központi Bizottságának ülésein napirendre került a kollektivizálás. Mint Donáth könyvéből kitűnik (a szerző szemlátomást bizalmas okiratokba is bepillantott), a magyar KB előtt két opció feküdt: az egyik a régi stílusú *kényszerszövetkezetesítés*, a másik: « kollektivizálás gazdasági ösztönzőkkel ». A megoldás egy jellegzetes, elméletileg tökéletesen értelmezhetetlen, kádárista kompromisszum: « erőszakot nem szabad alkalmazni », de a folyamatnak « politika-irányítottnak és nem gazdaságilag motiváltnak » kell lennie. Gyakorlatilag, Donáth krónikája szerint, három tényező döntött. Az első: *a magyar paraszt rezignációja*. Miután kommunista kormányok sorsfordulóról-sorsfordulóra (1948-ban, 1953-ban, 1956-ban) mindig újra megígérték, hogy erőszakos kollektivizálás pedig nem lesz, és az erőszak új hulláma mindig újra bekövetkezett, az érintett társadalmi osztály ellenállóképessége végülis éppúgy elfogyott, ahogy elfogy az egyéneké. A második tényező természetesen maga az erőszak volt. Ez ugyan tagadhatatlanul nem érte el a « klasszikus » színvonalat, a sztálinit, amely még Solohov hazugul megszépítő beszámolójában

⁸ A « második gazdaság » az egész szovjet világban kifejlődött, habár nem egyforma mértékben. — *A szerk.*

⁹ Az elemzésben mindvégig Donáth Ferenc *Reform és forradalom* című kitűnő könyvére támaszkodom.

is bővelkedik a borzalmakban, vagy akár a Rákosi-időbe-
lit, de azért nyomatékos volt és kellett is lennie egy
olyan periódusban, amelyben épp csak lezárultak a meg-
torlások az « ellenforradalmi cselekményekért ». Harmad-
szor: az új vezetőség nemcsak büntetni, jutalmazni is
tudott, részben egyénileg (személyek megvásárolása), rész-
ben kollektíve (mezőgazdasági árak emelésével, stb.).
1959-ben a folyamat befejeződött, és ha minden a szoká-
sos kelet-európai forgatókönyv szerint bonyolódik, Ma-
gyarország teljes agrárösszeomlással néz szembe, ami egy-
ben meggyőződésem szerint a kádárista kísérletnek is el-
kerülhetetlenül véget vetett volna.

Ezen a ponton következett be a « kádárizmus » leg-
politikussabb tette. (Szándékosan fogalmazok ilyen sze-
mélytelenül: a pozitív fordulat bizonyosan nem jöhetett
volna létre Kádár egyetértése nélkül, de épp ily bizonyo-
san nem Kádár, hanem mások, például esetleg Fehér La-
jos, voltak a kezdeményezők.) A parasztság drasztikus
kizsákmányolása helyett, ami a « forgatókönyvileg várha-
tó » lépés lett volna, létrejött az a — kommunista rend-
szerben páratlan — esemény, amelyet Donáth a « vezetés
és parasztság közti első jelentékeny *megegyezésnek* » ne-
vez.¹⁰

Őszintén megvallom, nem tudom pontosan megnevez-
ni azokat a csatornákat, amelyeken keresztül az « egyéni »
a kollektíven belül elindulhatott a (relatív) gazdagodás
útján. Csupán két eredményre tudok rámutatni. Az egyik:
a magyar város folyamatosan jó élelmiszerellátása. A má-
sik: a parasztság passzív értelemben « kádárista » lett,
azaz megnyugodott az új helyzetben, amelynek végső alap-

¹⁰ Természetesen itt sem morális szempontok voltak a
mérvadók, hanem az a körülmény, hogy a kádárista « alul-
invesztált » gazdaságnak nem volt szüksége a parasztból
kisajtott értéktöbbletre, hanem inkább a városi lakosság
rendszeres és jó élelmiszerellátására politikai megfontolás-
ból. De hogy a vezetőknek volt elég józanságuk *saját*
érdekeik felismerésére, szemben a lengyel vezetéssel, az
politikai tehetségre vall.

elveihez továbbra sincs ugyan köze, de amelyet nem csupán kikerülhetetlennek, hanem bizonyos mértékig hasznalhajtónak is tekint. Ez az « idill » csak egy pillanatra borult fel, 1973-ban, amikor az ún. munkásellenzék parasztellenes demagógiája új árpolitikát kényszerített a falura. A hirtelen meredeken felszökő élelmiszerárak hozzáértők szerint egyfajta « falusi sztrájk » szimptomái voltak. Amint Kádár, 1975-ben, visszatért a *tényleges* hatalomba és ezen a helyzeten változtatott, a másfél évtizede működő kompromisszum helyreállt.

Ebben az értelemben az a ritka helyzet áll fenn, hogy egy ponton, a *gazdasági reform* tekintetében, elfogadjuk a rendszer önjellemezését, mint megközelítően hiteleset. A gazdasági reformmal történő — mindig következetlen, mindig csak félig eredményes — kísérletezésnek a kelet-európai rendszerekben három tipikus oka van. Az első kézenfekvő: a gazdasági összeomlás. Ez tiszta formában Sztálin után ritkán következett be, de azért erre is akad példa, mint Novotny Csehszlovákiájában, ahol egyszerűen be kellett szüntetni az ötéves tervet a csőd következtében. A második: az előre elhatározott és tervszerű összeolvadási kísérlet a nyugati gazdasági rendszerrel, a keleti politikai struktúra valamilyen változatának megtartásával, és az ezzel járó összes ellentmondással. Nyilvánvalóan Jugoszláviáról beszélek; más államnak a szovjet blokkban csak a nyugati részesedés fokozatos növelése volt nyitva mint lehetőség. A magyar vezetés igazat mondott, amikor azt állította: sem külső kényszer (csőd) nem kényszeríti a reformra (vagy a reformmal való kísérletezésre), sem odafordulás a Nyugathoz, hanem saját politikájának belső logikája. Pontosan két körülmény: az egyik a « fogyasztáscentrikus » beállítottság, a másik pedig a magyar lakosságnak az a félreismerhetetlen akarata, hogy « prémiumot » kapjon a forradalom utáni politikai jó magaviseletért. Hogy aztán a reformot mindig csak meghirdetik, előveszik, majd elfelejtik, még a kompromisszumosan végiggondolt elveit sem hajtják végre, az más kérdés és távolról sem véletlen. Mindaddig, amíg legalább gazdasági tekintetben Magyarországnak nem lesz « ju-

goszláviai mozgástere », a reform megvalósítása még igen korlátozott értelemben sem lehetséges.

A kádárizmus harmadik sajátossága egyedülálló politikai szerkezete. (Természetesen amikor egyedülálló szerkezetről beszélek, ezt egy általános leninista kereten belül értem.) Ennek első alkotóeleme « *pressure group* »-ok létezésének hivatalosan nem-legitimált, de tényleges elfogadása. Magától értetődik, a nem-hivatalos és a nem-legitim jelleg döntő, mert bármiféle legitimáció ellenhatalomhoz, a párt « elsőszülöttségi jogának » elvesztéséhez vagy legalábbis meggyengítéséhez vezetne. Nem véletlen például, hogy *elvben* a *kollektív* petíció vagy tiltakozás súlyosan büntetendő. (Viszont mint 1977-ben és 1979-ben kiderült, a kádárista rendszernek esze ágában sincs saját törvényeit végrehajtani, ha ebből nem származik előnye.) A rendszer első és leggyakoribb tárgyaló partnere az *ideológiai értelmiség*, amely valaha a lázadás melegágya, ma igen nagy részében a korrupció és az « állampolgári megértés » siralmas példája. (Déry Tibor szomorú emberi és, meggyőződésem szerint, művészi hanyatlása volt ennek legriasztóbb példája.) De azért ez természetesen « adok-kapok » rendszer: a magyar ideológiai értelmiség *reálisan* hivatkozik arra, hogy Kelet-Európában a legszabadabb, értsd: sok mindent kimondhat és a cenzor inkább « belül », mint « kívül » van. Utánuk következnek a magyar egyházak őskonzervatív vezetői, nem egy közülük olyan szociális eszmékkal, amelyek egy érintetlen ancien régime-et idéznek fel. Persze az ő alkujuk sem egyszerűen korrumpálódás. Mögötte reális koncessziók húzódnak a rendszer részéről a vallásgyakorlat háborítatlansága irányában, mégha ezek a koncessziók terheltek is cenzurális kötöttségekkel, következetlenségekkel és elfogultságokkal (elsősorban a szekták rovására). A harmadik tárgyaló csoport az ún. technokrácia, amelynek tagjai politikailag részben « belül » vannak a rendszeren, részben rajta « kívül », de ami jövedelmüket, szakmai érdeklődésüket és szenvedélyeiket, helyzetüket illeti, egységes réteget alkotnak. Bizonytalan státuszú (és gyakorlatilag közösen alig szervezett), de azért létező együttes a befolyásos parasztvezetők (tsz-elnökök, stb.) csoportja, amelynek

tagjai inkább megyei szinten fejtenek ki nyomást, de amelynek jelenléte és érdekei nélkül a magyar panoráma nem érthető.

A politikai szerkezet második alkotó eleme: *a mindennapi élet tudatos depolitizálása*. A nyugati újbaloldaliak keserű csalódására, ezt a — számukra oly megbotránkoztató — körülményt a lakosság engedménynek és megkönnyebbülésnek tekintette, és az is volt. Oszlassunk el ugyanis egy téveszmét: itt nem « atomizált individualizmus » áll szemben valamiféle, egykor állítólag létezett kollektívizmussal. A Sztálin-korszak embere, aki az utcán hangosan éltette tévedhetetlen vezérét, együtt, egy tömegben más hangos ünneplőkkel, nem kevésbé, hanem *sokkal inkább magányos* lény volt: fenyegetett és másokat létében fenyegető atom hasonló atomok tömegében, melyet a kölcsönös és minden életviszonylatot átható rettegés és bizalmatlanság jellemezett. Ehhez a brutális manipulációhoz képest a Kádár-korszak finom manipulációja (hogy Lukács György terminusait használjam), haladás volt abban az egyszerű értelemben, hogy kevésbé volt elviselhetetlen.

Külön kell szólni a kádárizmus egy vonatkozásáról, melynek köszönheti nyugati jó sajtója nagy részét: *útlevélpolitikájáról* és *tömegturizmusáról* (mely utóbbin mind a kimenő, mind a bejövő forgalmat kell érteni). Ez a « magyar sajátosság » ismét a kádárista machiavellizmus és józan ész diadala a szovjet ortodoxia felett. Annak, hogy az állampolgár utazhat, három előnye van. Az első: elmúlik a kollektív klausztofóbia, a szovjet állampolgár (elsősorban a városi lakos és a fiatal korosztálybeli) tömegpatológiája, ami gyakran politikai feszültséggé alakul. A második: a turista látszólag objektív véleményt alakít ki a nyugati életformáról, és ez a vélemény az esetek többségében, ha nem is kritikus, de legalábbis tartózkodó. Azonban a vélemény csak látszólag objektív. Egyfelől a keleti turista a nyugati liberális kapitalizmus valóságos szerkezeti problémáiból, dilemmájából semmit sem lát és semmit nem is láthat. Másfelől azonban mint *vásárló*, és tegyük hozzá, kis pénzü vásárló, utazik, tehát, amint felocsúdott az árubőség élményéből, saját kis pénzét ha-

sonlítja össze az árakkal (az utolsó évtizedben: a növekvő inflációval) és sokkal hűvösebb viszonyt alakít ki a Nyugattal, mint a hidegháborús időkben. Viszont mindabból, amit egy liberális rendszer valóban kínál (elsősorban szabadságjogokban), mint nem-állampolgár, gyakorlatilag semmit sem láthat. A kép tehát eltorzított marad. A harmadik előny: az állampolgár saját pénzén, tehát saját bérének meghatározott részéből hoz be egy sor olyan árut, amelyet a fogyasztói politikára beállított magyar társadalomban az államnak kellene importálnia. Azonban igen jellegzetes (és távolról sem lapos frázis, hanem tömör és realiztikus helyzetleírás) volt Kádár válasza egy külföldi újságíró kérdésére, amely így hangzott: van-e a magyar állampolgárnak joga útlevélhez? Válasz: a magyar állampolgárnak joga van útlevélért folyamodni. Ez derültséget keltett, pedig pontosan leírja a történelmi és földrajzi szituációt. Ha valaki nyugati útlevélért folyamodott volna 1952-ben, Rákosi Magyarországon (vagy tenné ugyanezt ma, mondjuk Észak-Koreában), hamar megtanulná, milyen kevésbé jog ez a kérés. Másrészt e jog jellege: *ius supplicationis*, a kérelmezés joga, ahol is az autoritás forrása és a döntési jog kizárólag az államhatalom oldalán van.

A magyar hruscsovizmusban az egyes hatalmi centrumoknak megvan a maguk sajátos dinamikája, de Kádár személyének — mint erre már sokan rámutattak — megkülönböztetett szerepe van. Ha nem is érte el Titó fellebbezhetetlen tekintélyét (hogy is érhetne volna el: mindig volt kihez fellebbezni ellene, nevezetesen a szovjet Politikai Bizottsághoz), emelkedése bámulatos. Az az ember, akit a lakosság Quislingnek kezelt 1956 végén, apparátusa pedig egy kétes múltú és nem is kétes jövőjű átmeneti figurának, Kelet-Európa — Tito, Enver Hodzsa és Ulbricht után — leghosszabb politikai karrierrel rendelkező államférfia lett, akit az « utca embere » is egy bizonyos mértékben respektál, ha nem is mint kommunistát, hanem mint az elképzelhető legjobb megoldást az adott körülmények között. Kádár maga felettébb realiztikusan ítéli meg ezt a glorieolát, és talán ő tudja legvilágosabban: milyen ingatagok, kettős értelemben is, ennek a látszólag

elvitathatatlan helyzetnek az alapjai. Egyrészt a szovjet vezetőség egy szóval eltávolíthatja helyéről, és neki nincs kihez fordulnia. Az 1956-os « Forradalmi-Munkás-Paraszt-Kormány » feje, aki szovjet tankokkal érkezett Pestre, nem fordulhat a magyar tömegekhez, mint Titó bármikor tehette volna, és saját apparátusáról sem lehetnek (különösen az ún. munkásellenzék 1972-73-as « csendes palotacsínye » után) különösebb illúziói. Másrészt alig hiszem, hogy kételkednék abban: a tömegek támogatása kormányának mint a legkisebb rossznak, és nem rendszerének szól. Éppen ezért politikáját a Központi Bizottságban — amennyire ez a dokumentumokból és a hírekből kiolvasható — a legnagyobb óvatosság jellemzi. Kádár sosem engedi meg magának Titó fejedelmi allűrjeit. Törekszik arra (és többnyire sikerrel), hogy a KB politikáját előzetesen befolyásolja a Politikai Bizottság és a Titkárság igen hatalmas eszközeivel, de tudomásul veszi különböző csoportok létét a Központi Bizottságban (amíg ez nem ölt nyíltan frakció-jelleget), politizál velük, tiszteletben tartja érdekeiket és természetesen kijátsza őket és kölcsönös féltékenységüket egymás ellen. Ebben az értelemben Kádár alkalmazza a « kádárizmust » saját rendszere hatalmi centrumaira.

Melyek a rendszer jövőbeli alternatívái, lévén Kádár János maga közel hetven éves? Az első alternatíva a rendszer folytatása, Kádárral és utána valamely epigonjával. Ez a lehetőség igen törékeny, mert részben az utód szerencsés megválasztásán múlik (tehát alig rendelkezik nagyobb mozgástérrel, mint az örökletes királyság, amelynek a genetikai kód szab határt), részben a szovjet vezetőség akaratán. A második lehetőség valamiféle fél-sztálinista restauráció, az úgynevezett « kemény vonal » győzelme. Ennek a győzelemnek politikailag könnyen adódó előfeltételei ellenére, talán még kevesebb esélye van, mint az elsőnek. Teljesen a szovjet vezetőség akaratán múlik, és tökéletesen a magyar lakosság akarata ellenére valósulna meg. Az utóbbi önmagában nem ellenérv, és az előbbi, a szovjet vezetőség szándékai, világosan inkább hajlanak a « keménykezűek », mint a gyanús liberálisok felé. Azonban a szovjet vezetőségnek túlságosan megvannak a ne-

hézségei ahhoz, semhogy újabb konfliktusokat kockáztasson. Ezért valószínűleg sajtó szívvvel ejteni fogja leghűségesebb magyar mamelukjait, ahogyan ejtette már őket 1968-ben és 1975-ben is. A harmadik lehetőség volna a « kádárizmus titoizálódása », ami főképp gazdasági változásokkal járna, lényegében a nyugat-európai közös piac-hoz való csatlakozással. Ezzel a kádárizmus valóban kilépne saját történelmileg adott keretei közül. A harmadik perspektíva akadálya nyilvánvaló: a magyar függetlenség hiánya. Különösképp súlyosan esik ez latba egy olyan világban, ahol még annak is fennáll a lehetősége, hogy — a titoizmus kádárizálódik.

(Íródott 1979 őszén)

[Az elmúlt 25 év társadalmi és politikai rendszerét tárgyaló korábbi írásaink:

Kovács* János: « A szabadság egy rejtett dimenziója » (Magyar Füzetek, 1).

Kemény István: « Hol tart a társadalmi kompromisszum Magyarországon? » (Magyar Füzetek, 1).

« A gulyás szigetcsoport » és más szamizdat írások (Magyar Füzetek, 2).

Libertarius: « Rövidtávú magyar reálpolitikák » (Magyar Füzetek, 6).

Sociologus: « A következő évtized » (MF, 6).

Zsille Zoltán: « Fekete ökonómia » (MF, 6), valamint ugyanott Zsille beszélgetése Hegedűs Andrással és Földvári Tamással.]

A stabilitás vége

Bécsi beszélgetés Zsille Zoltánnal és Balajthy Annával*

— *Lengyelországban mélyreható társadalmi folyamatok indultak el. Mi a véleményed ezekről?*

Zsille : Messziről kezdem. A totalitárius berendezkedésű, egypártrendszerű, az élet minden területén állami onnipotenciára törekvő rendszerekben fontos politikai nézetkülönbségek fejeződnek ki már magának az ellenzéki fogalmának meghatározásában is. Ezek a rendszerek magukat a történelmi fejlődés csúcspontjának tekintik, amelyen a társadalom önmagán belül tökéletesedik, még pedig úgy, hogy a tervező központ, a párt politbüroja saját magát kritizálja, önmaga «ellenzék». Ilymódon már százszor eljátszották azt a gyomor-felfordító játékot, hogy ugyanaz a diktátor vagy ugyanaz a politikai bizottság néhány évenként új vonalat jelent be, s valósít meg ugyanazzal az apparátussal. A funkcionárius, akit tegnap még ők utasítottak az ellenkezőjére, ma vagy lelkes végrehajtója lesz az új parancsoknak, vagy tegnapi hűségéért, engedelmességéért ellenségként ítélik el. Elvileg tehát a párton belül is csak magánemberként lehet ellenvélemény. Ha pedig ez így van a párton belül, még inkább ez a helyzet az egyszerű polgár esetében. A szó eredeti értelmében vett ellenzék, tehát aki más társadalmi eszményeket követ, aki más

* Megjelent a *Gegenstimmen* c. osztrák folyóirat 3. számában (1981 január-március).

politikai berendezkedést, más gazdasági szerkezetet képzel el, vagy legalább garnitúracserét követel, a «létező szocialista» rendszerekben úgy hívják, hogy ellenség.

A nézetkülönbségeknek, a politikai vitának ezt az ügyési megítélését Magyarországon az ellenzékiek egy része maga is jogosultnak tartja. Védekezik az «ellenzéki» címke ellen, belső kritikusként nevezi magát, s valamilyen teológiai jelentésű «igazi szocializmus» híveként vagy a nem kevésbé homályos «össztársadalmi érdek» kutatójaként, kívülálló, de azért megbízható, jóhiszemű és ártalmatlan «építő» kritikusként igyekszik elfogadtatni magát a hatalom szemében. Ennek a magatartásnak két negatív eredménye is van: egyrészt teljesen elveszti a rezsim embereinek bizalmát és jóindulatát; a rendszertől megcsömörlött emberek viszont nem értik, hogy tulajdonképpen mit is bírál és miben ellenzi a kádárista politikai vonalat.

Tragikus élmények és újabb véráldozatoktól, katasztrófáktól való nagyon is jogos félelem teszi csak érthetővé ezt az álláspontot és szerepet, amelyet taktikai megfontolásokból, nyilvános szereplésében az ellenzékiek másik nagy csoportja is követ. Az alapkérdésekben nem kérdőjelezzik meg a rendszert, csak reformokról beszélnek ezekkel kapcsolatban, vagy egyáltalán nem beszélnek róluk.

Akár vallásos borzongásról, akár az inkognitó megőrzéséről van szó — megértem őket: a bolsevik világkép és politikai viselkedésminta változatai ezek. Értem, mert magam il foglya voltam a bolsevista gondolkodás- és reagálásmódnak egy rövid ideig. Ma már nem fogadom el egyiket sem. A taktika részletkérdés: vitatkozni lehet, hogy melyik mikor jó, egy emberálarcú rendőrállamban pedig, mint amilyen Magyarország, nagyrészt szerencsedolga. Ám a legalistán szereplő ellenzékiek és a magamfajta feketelistán lévők között nem taktikánkban van a lényeges különbség, hanem abban, hogy mi a rendszer gyökeres megváltoztatására törekszünk. Attól és csakis attól várjuk az alapvető társadalmi problémák megoldását, a gazdasági virágzást, a demokráciát, az igazságosságra törekvő jogrendet, az emberhez méltó életet, és egy füg-

getlen államon belül az önmagukat kormányzó emberek szolidaritását és közösségét.

Ne keverjük össze a célokat és az eszközöket. Meg kell értenünk, ha a forradalom szót valaki nem akarja, vagy nem meri kimondani Kelet-Európában. Különösen Magyarországon, ahol a mai napig a szovjet láger egyetlen forradalma robbant ki, s ahol azt rendkívüli brutalitással fojtották vérbe. Politikai cselekvésünket a bölcsességnek és a humanizmusnak kell vezérelnie, s a nemzeti-polgári-népi ellenállás roppant gazdag harci módszereinek kell segítenie. De az én céljaim, barátaimé és még nagyon sok magyar célja csak akkor valósulhat meg, ha forradalmi változások mennek végbe. Bármily szeliden, bármily okosan és bármilyen stílusban követeljük is azokat.

Nézzük ezekután a lengyelországi változásokat. Az elért eredményeket, a követeléseket, s az események irányát illetően igazolva érezhetik magukat azok is, akik a szocialista rendszerek reformképességében hisznek, s azok is, akik ezt kizárják, mint jómagam. A változásokat, az eredményeket, s különösen a követeléseket forradalmi jellegűeknek tartom. Nevezhetjük őket radikális reformoknak is; a lényeg azonban az, hogy az aláírt egyezményekben a párt-és-állam által elnyomott társadalom, a polgárok önerőből kivívott győzelme, a párt-és-állam veresége fejeződik ki. Ez azonban csak papiros, amely a kommunisták szemében soha nem ért semmit, mert ők mindig is csak az erőt tisztelték. Ezért minden nap és mindenhol újra meg kell harcolni az eredményekért, megvédeni és érvényesíteni a megállapodásokat. De az, ami ezáltal megszületik, már egy más társadalom lesz: demokrácia, — a totalitárius rendszer, a kommunista párt egyeduralmának bukása. Ez pedig egyben azt is jelenti, hogy a Szovjetunió birodalmának egyik jelentős tartománya fölött elveszti hatalmát. Nyilvánvalónak tartom, hogy amíg a Szovjetunió össze nem omlik, vagy valamilyen fantasztikus új konstellációban, fantasztikus áron le nem mond a kelet-európai országokról, önszántából nem fogja szabadon engedni őket. Ennek feltételezése olyan tragikus naivitás volna, mint Nagy Imréék bizalma 1956-ban

az ígérgetésekben, hogy a jugoszláv követségről szabadon hazatérhetnek.

Meggyőződésem, hogy ezt a lengyelek is nagyon jól tudják. Tapasztalhatták, hogy amit elértek, nem ajándékba kapták, hanem kiharcolták. Akik a független szakszervezetek győzelmét a rendszer reformképessége bizonyítékként üdvözlik, még ma is azon az állásponton vannak, hogy a társadalom lényegében azonos az állammal, az állam a párttal, a párt pedig a haladás és demokrácia legfőbb letéteményese.

Az igazság ennek éppen az ellenkezője. A társadalom az, amely az idegen uralom, a kommunista párt és a rendőrállam minden repressziója ellenére reformképes, vagyis képes forradalmi módon fellépni.

— *A Szovjetunió és a kelet-európai országok viszonyának gyarmati jellegéről beszélj. Mit jelent ez?*

Zsille: Egy barátunk, akit 1956-os tevékenységéért öt év börtönbüntetésre ítélték — ma már halott — úgy fogalmazta meg ezt, hogy minden lényeges budapesti kérdést Moszkvában döntenek el. Természetesen olyan részletkérdésekkel, mint hogy éppen kire csaholjon mondjuk az *Élet és Irodalomban* egy efemer újságíró, nem foglalkoznak a birodalom fővárosában. De ami katonailag, politikailag, s (hadi)gazdaságilag valóban fontos — hogy merre vezessen egy út, milyen szerepet vállaljon Magyarország a Szovjetunió számára tilalom alá eső nyugati termékek közvetítő kereskedelmében, vagy ki legyen a miniszterelnök — azt a szovjet felsőbbség írja elő, s azon nem nagyon lehet vitatkozni. Az irányítás hatékonyságát erősítendő, s a végrehajtást egyszerűsítendő, a kulcspozíciókban olyan emberek ülnek, akikről Moszkvában jó bizonyítványt állítottak ki (jelentős részük ott is szerzi képesítését), akiknek jó szovjet kapcsolataik vannak (esetleg úgy, hogy beházasodnak a Szovjetunióba); a klasszikus sztálinista megoldás pedig az, hogy amennyiben szovjet állampolgárok, a Vörös Hadsereg vagy a KGB magasrangú tisztjei is egyúttal. Akik nem ilyenek, joggal érezhetik magukat fenyegetett helyzetben, mert vagy véletlenül, hanyagságból kerültek pozícióikba, vagy valamilyen kirakatpolitika eszközei, s ha az ellenőrzés szigo-

rúbb, vagy ha irányváltás van, ők az elsők, akik kirepülnek üléseikről.

Vegyük például Aczél György esetét. Keletről is premizált produkcióiban itt-ott még Nyugaton is statisztériát bocsájtanak a rendelkezésére, hogy kiélhesse műkedvelői becsvágyát és eljátszhassa a főliberálist. Ő, aki a liberalizmus csúcspontjának tekinti magát, mert elment addig a határig, ameddig egyáltalán el lehet menni — hiszen Moszkvában nem túlságosan népszerű — valójában annak köszönheti, hogy helyén van, hogy álliberális kultúrpolitikája « kísérőjelenségeivel » mindig kész sajátkezűleg leszámolni, továbbá annak, hogy (a demagógiával megettetett) értelmiségi körök káder- és szociálpszichológiai kérdéseiben kellő jártasságra tett szert, s így elhárításukban is hatékonyabb, mint a « becsületes, őszinte » dogmatikusok.

— *Az imént nemzeti és polgári ellenállásról beszéltél. Beszélhetünk-e Magyarországon munkásellenzésekről?*

Zsille: Magyarországon a legelevenebb a plebejus-népi ellenzékiesség. Számára viszont jóformán a vicc az egyetlen politikai-publicisztikai műfaj. A sztrájkokról is viccelődnek a magyarok:

— Miért nincsenek Magyarországon sztrájkok?

— Mert senki nem venné észre.

Persze a reakciós pappjancsik is szívesen mesélik ezt a viccet; mint mindent, ezt is saját szájjizetlenségük szerint magyarázzák: « szegények vagyunk, de jól élünk », « úgy dolgozzunk, hogy más is hozzáférjen », stb., vagyis Magyarországon jól élnek az emberek, de nem dolgozik senki. A valóságban arról van szó, hogy ma már mindenki azon igyekszik, hogy munkaerejével maga gazdálkodjék, s munkája gyümölcsét ő, s az övéi élvezzék. A mai Magyarország idegenforgalmi délibábja mögött rengeteg ember rengeteg munkája van. A magyar munkás többet dolgozik, mint nyugat-európai szaktársa, csak nem egy helyen, nem nyolc órában: abból nem tudna megélni.

Balajthy: Talán a sztrájk nem intézményesül olyan látványosan, mint Lengyelországban, esetleg nem tudni, kik a vezetői, nem mindig szedik pontokba a követeléseiket, (bár ez is előfordul), nagyjából megmaradnak a

gazdaságiaknál (bár a rendszer számára minden ellenvélemény politikai színben tűnik fel és azonnal az egész építményt veszélyezteti), de tény, hogy Magyarországon gazdasági követelésekért állandóan vannak sztrájkok; egyszerűen úgy, hogy leteszik a szerszámot és nem dolgoznak. Kisebb-nagyobb üzemek, üzemrészek, gyárak, gyáregységek. A vezetőség persze mindig arra törekszik, hogy lehetőleg elszigetelje ezeket a sztrájkokat és minél előbb megegyezzen, mielőtt elterjed az esemény híre.

Zsille: Általában sikerült is megegyezni, s a munkások megkapják, amit kértek...

Balajthy: Legalábbis ideiglenesen, később megpróbálják tőlük csendben visszavonni.

Zsille: Mesélhetünk nagyon sok példát a sztrájkokra. Vegyünk egyet. Egy műszergyár szeretett volna magasabb árat elérni a szovjeteknél valamelyik termékéért. A küldöttség már kint volt Moszkvában, hogy megmagyarázzák az oroszoknak: új, drágább, jobb alkatrészeket építettek a készülékbe, többet ér. Ehhez persze meg kellett volna mutatni a prototípust, de az még valamelyik vidéki gyáregységben volt — félig készen...

Balajthy: A szocialista gazdálkodás tipikus eseménye: teljes káosz...

Zsille: Moszkvából kétségbeesetten telefonáltak, hogy küldjék már a készüléket, mert másnap ott kell lennie a tárgyalóasztalon. Telefon Pestről a gyáregységbe, hogy feltétlenül csinálják meg reggelig, akkor még repülővel el lehet küldeni. A válasz: sajnos nem megy, nem küldték idejében az alkatrészeket, az emberek viszont faluról járnak be, nem tudnak túlórázni, mert lekésik a vonatot. Telefonok ide-oda. Végülis kiderül, hogy meg lehet valahogyan csinálni, dehát az pénzbe kerül. A főnökök tétje esetleg egy kormánykitüntetés, na meg a prémium, évi 50-100 ezer, hát akkor fizessenek érte. Tipikus sztrájk-situáció: ha fizettek, dolgozunk, ha nem fizettek, nem dolgozunk. Feltevésem szerint itt is, mint nagyon sok esetben, nem is a munkáról volt szó, hanem arról, hogy odaadják-e a drága készüléket, vagy sem. Mert valószínűleg már megvolt, csak el volt dugva. Odaadták, vihetta a repülő, a munkások pedig kaptak fejenként egy ezrest,

zsebből, mert az ilyesmit nem lehet elkönyvelni. A sztrájk eredménye: egy heti fizetés egy nap alatt.

A fő harci módszer persze a vándorlás.

— *Ezt nem akarták megtiltani?*

Balajthy: Állandóan próbálják. Egy példa: az otthon sokat emlegetett és Nyugaton is dicséret kiváló Horváth Ede, a « vörös báró » rendelkezik Győr-Sopron megyében azzal a befolyással és azzal a fórummal a megyei pártbizottság keretében, hogy meg tud állapodni a megyei üzemek igazgatóságával: ha valaki kilép a Rába-Man-ból, sehol sem kap a megyében munkát, és esetleg 200 km-rel odébb talál csak. Így aztán majd jobban meggondolja, hogy kilépjen-e. S ha úgy dönt, hogy inkább ott akar helyben dolgozni, majd jobban befogja a száját. Kartell...

Zsille: ... a munkások bérharcának fő módszere ellen. A gazdasági reformnak nevezett valami idejében teljesen általános volt az a taktika, hogy a munkások és általában a legtehetségesebbek állandóan változtatták a munkahelyüket, elmentek mondjuk egy téves melléküzemágába 2 Ft-tal magasabb órabérért, aztán amikor ezeket bezárták, vagy tönkrement a melléküzem, visszamentek a régi helyükre és újra emelték 2 Ft-tal a pénzüket. A « hűségesek » jutalma tehát: 4 Ft veszteség.

— *Most úgy tűnik, hogy tovább akarják folytatni a reformot. Versenyt, magasabb hatékonyságot akarnak?*

Zsille: A hatékonyság mindig jelszó volt. A munka- és üzemszervezés kérdése például nem tudom már hányszor került a legfelsőbb pártfórum elé, hányszor hoztak határozatot róla. Két-három évenként kiadják szórul-szóra ugyanazokat a jelszavakat, aztán vagy nem történik semmi, vagy ha igen, egy idő múlva szépen visszacsinálják.

Balajthy: Ez a rendszer képtelen a gazdasági hatékonyságra.

Zsille: Ez a centralizmussal függ össze, ami a rendszer fő törekvése, amíg csak az egész világ egy vállalat nem lesz.

— *Most azonban Magyarországon decentralizálás folyik, nem?*

Balajthy: A decentralizálás végső soron nem érdeke az államnak; ideológiai fogásról van szó.

Zsille: A hatalom koncentrációja gazdaságilag azt jelenti, hogy az emberek és eszközök minél nagyobb tömegét igyekeznek egy kézben tartani. A decentralizációs jelszavak mindig azután jelennek meg, hogy befejeződik egy óriási centralizációs korszak és minden korábbinál nagyobb mammutok jönnek létre, nagyobb csődtömeg halmozódik fel. Ez a nagyüzemesítés véleményem szerint nemcsak Keleten, hanem Nyugaton is zsákutca: a bővlyártás szervezete.

— *Tulajdonképpen ki dönti el, hogy mit termeljenek?*

Balajthy: Sokszor a legapróbb termékről is a legfelsőbb szinten döntenek, ha az katonai vagy politikai érdekeket érint. Ha Moszkvában úgy döntenek, vagy ha egy miniszternek megtetszik valami egy külföldi útján, akkor a fél ország azt fogja gyártani és a lakosságnak azt kell megvennie. Nem tudom például, hogy ki találta ki, de egyszerre csak a tsz-ek arra kaptak hitelt, hogy nyárfát telepítsenek. Telepítettek is — a legjobb földekre. Nagyon látványos « fejlesztés » volt. Vagy amikor a szőlőtelepítési program volt, teleszórták az Alföldet és egy csomó más helyet, amely nem alkalmas minőségi bortermelésre. Miközben a történelmi magyar borvidékeket hagyták tönkremenni, vagy szándékosan tönkretették, folyt a szőlőtelepítési program, olyan beruházások, amelyek tíz év múlva, vagy sohasem térülnek meg.

— *Kik, milyen felfogású emberek állnak a reformprogram mögött?*

Balajthy: A reformgárdáról, az önállóság és a decentralizáció híveiről azt is tudnunk kell, hogy éppen ők indították el a magyar politika utolsó évtizedének legreakciósabb programját: a községek és szövetkezetek egyesítését, aminek következtében Magyarországon a községek egyharmada elvesztette önállóságát, közös irányítás alá került. Ugyanígy egyesítették a mezőgazdasági és fogyasztási szövetkezeteket, amelyek néhol már 10-11 községre is kiterjednek, azzal az iszonyatosan blőd indoklással, hogy így hozzák létre az optimális üzemnagyságot. Az ország egyharmadát egyszerűen letörölték a térképről, döntés- és választásképtelenné tették. Elvették tőlük a munkahelyeket, az üzleteket, a vasutat, az autóbust, az iskolát.

Még az egyházközségeket is körzetesítették, a papok 4-5 község között cikáznak, keresztelnek, esketnek, temetnek. S nem biztos, hogy időben érkeznek, amikor az utolsó kenetet kell feladniuk.

— *Az ilyen kérdéseket nem vitatják meg előzetesen társadalmi fórumokon?*

Zsille: De, előfordul. Aztán mindent úgy csinálnak, ahogy előtte már eldöntötték. A *Magyar Nemzet*ben volt például egy vita arról, hogy legyen-e villamos a Rákóczi úton. A hozzászólók nagyobbik fele azon a véleményen volt, hogy legyen. A vitát lezárták és a villamost megszüntették.

— *De gondolom, az ilyen vitának is vannak határai?*

Balajthy: Igen. Romány Pál miniszter például belebukott, amikor a tévében a tsz-egyesítés ellen beszélt.

— *Az emberek tehát előbb-utóbb rájönnek, hogy nincs értelme részt venni a vitában?*

Zsille: Pontosan. Az emberek többsége egyáltalán nem hisz abban, hogy figyelembe veszik a véleményét. Sokszor vettem részt úgynevezett termelési tanácskozáson. Általában mint szociológus, az üzemi demokrácia kutatója, de úgy is, mint munkás, amikor gyárban dolgoztam. Az emberek többségében fel sem merült, hogy elmenjen ezekre a gyűlésekre. Voltak, akik ott töltötték el az időt a vonat indulásáig, mert mégiscsak melegebb volt, mint a pályaudvaron. Minek is szólnának hozzá? Az elején felolvassák a gyári tervteljesítés számait, amiből egy kukkot sem érteni, utána egy-két madár, aki még fiatal, vagy aki már szenilis, vagy aki mániákus — általában mindig ugyanazok — felállnak és elmondják huszadszor-ötvenedszer, hogy förtelmes a mosdó, nem működik az elszívóberendezés, stb. A többiek pedig röhögtek rajtuk, vagy alszanak. Tudják, hogy úgysem történik semmi.

Balajthy: Én azt hiszem, hogy ezen a közömbösségen, ami a konszolidáció üdvös terméke, lassan túl leszünk. A kádárizmusnak egy ideig — sokáig — sikerült elérnie, hogy az emberek többsége úgy érezze, értelmetlen dolog megszólalni. De most, többek között lengyel hatásra, azt hiszem ennek vége.

Zsille: Éppen azért, mert elégszer tapasztalták, hogy nincs értelme megszólalni. Nem megszólalni kell.

— *Hanem?*

Zsille: Sok helyen már ma sem mernek a főnökök csak úgy egyszerűen átsétálni a gyárudvaron. Félnek, hogy esetleg megkergetik őket, hogy azt kérdezik tőlük, meddig kell még mérgezett levegőben dolgozni. Néhol még egy-egy kisebb beosztású, vagy valamivel megvadított vezető is a munkások mellé áll. Emlékszem egy esetre a Ganz-Mávagban, amikor a szakszervezet élt a vétójogával és leállította az egyik üzemben a termelést, mert életveszélyes volt. A szakszervezeteknek ugyanis papíron megvan arra a vétójoga, hogy az ilyen esetekben, vagy ha a munkásokat munkakörükön kívüli feladatokkal bízzák meg, ha az előírtnál alacsonyabb bérért kényszerítenek dolgozni, a gazdasági vezető utasítása ellenére leállítsák a termelést. Nem hallottam azonban, hogy ez máshol előfordult volna. S itt sem lett más eredménye, csak az, hogy a szakszervezeti titkárt eltűntették, a termelést pedig folytatták.

Balajthy: Meg is látszik a baleseti statisztikákon.

Zsille: Amikor a Központi Ellenőrző Bizottság fellebbezésem ügyét tárgyalta, két olyan kizárt párttag is volt, korábban vezetők, akik hasonló ügybe buktak bele, mint a Ganz-Mávag szakszervezeti titkára. Az egyik egy gyógyszergyárban munkavédelemmel foglalkozott. Levélben jelentette, hogy az egyik üzemben robbanásveszély van, le kell állítani a termelést. Nem állították le, a robbanás bekövetkezett és két ember meghalt. Levele azonban eltűnt, s mivel naív ember volt, másolata sem volt róla. Ha « okos » lett volna, kisebb fegyelmivel megússza a dolgot, ő azonban elszaladt fűhöz-fához, hogy nem ő a felelős a balesetért, mert jelentette a veszélyt, főnöke azonban eltűntette a levelet. Három szinten indult ellene eljárás: a főnöke rágalmazásért feljelentette, s mivel nem tudta bizonyítani, hogy valóban megírta a levelet, a bíróság elítélte. Mivel a balesetért őt tették felelőssé, munkahelyéről elbocsátották és kizárták a pártból is. Amikor találkoztam vele, már teljesen tönkrement ember benyo-

mását keltette, többször volt kórházban, fekélyel és idegösszeomlással. Talán nem is él azóta.

A másik egy magasabb beosztású vezető volt korábban, amíg be nem választották szerencsétlenségére egy KNEB-vizsgálat szakértői bizottságába. A vizsgálatot annak felde-
rítésére indították, hogy egy sikkasztással vádolt igazgató bűnös-e vagy sem. Amint azt az Országos Vezetőképző Központban egy előadó a pártközpontból mondotta, ilyen esetekben «nem az a fontos, hogy az illető sikkasztott-e vagy sem, hanem hogy velünk van-e, vagy ellenünk?». Ezt nem tudta azonban a KNEB-szakértő. Nem tudta, hogy az a feladata, hogy bűnösnek találja az igazgatót, ha az elvesztette felettesei kegyét, illetve hogy — ha «rendes elvtárs» — tisztázni kell a rosszindulatú rágalmazások alól, fel kell menteni, s a rágalmazókat kell leleplezni. Ő az egyszerűbb megoldást választotta: megírta az igazgat, hogy az igazgató sikkasztott. Nem nyert, kizárták a pártból.

A harmadik példa egy hajógyárból való, ahol a gyár belső ellenőre azt hitte, le kell lepleznie, hogy a gyárból lopják a deszkát és víkendházat építenek belőle. Később azonban rájött, hogy tévedett. A tévedésre sajátos módon figyelmeztették: mindig egy kis mérget kevertek a kávéjába, s gyakran, szívélyesen kínálgatták. Amikor aztán egyszer a Kőjálnál felvilágosították, hogy cián került a szervezetébe, elhatározta, hogy mérsékelni fogja a belső ellenőrzést.

— *A munkások is lopnak?*

Zsille: Igen, de én inkább azt mondanám, hogy vissza-
lopnak. Sok helyen például megvonták a jogukat, hogy bizonyos hulladékanyagokat hazavihessenek, amit a gyár-
ban már úgysem lehet felhasználni. Az értelem és a jog-
érzék azt sugallja az embereknek, hogy ezután is haza-
vihetik, ez azonban már lopásnak számít.

Balajthy: Így lesz mindenki sáros és fekete, aki bűnös-
nek érzi magát, aki elveszti az erkölcsi alapot, hogy bírál-
hasson, hogy leleplezze a főnökeket — akik az ezerszeresét
sikkasztják el annak, amit ők — aki egy szál deszkát vagy
egy zacskó szöveget visz csak el, de ő is tolvaj, ő is zsarol-
ható. Valahogyan ez a fekete kompromisszum a kádár-

izmus lényege. Most talán, amikor az életszínvonal olyan rohamosan csökken, az emberek egyre inkább belátják, hogy már nincs értelme a kis, fekete üzletelés lehetőségért befogni a szájukat, mert úgysem tudnak lényegesen jobban élni. S érdemes lesz tiszta helyzetet teremteni.

— *Az értelmiség mennyire korrumpálódott? Úgy látom, hogy elég nagy játékkeret hagyták neki, s ezért hajlandó elismerni a határokat.*

Balajthy: Hogy olyan nagy játéktér lenne, azzal nem értek egyet. A lengyeleknél mindig nagyobb függetlensége volt az értelmiségnek. Magyarországon az értelmiség nagy része kollaborált, s politikailag ezért nem kapott semmit, csak — gazdaságilag — egy viszonylagos anyagi jólétet. Aki nem volt elég korrupt és erkölcstelen, az előbb-utóbb ki is hullott az értelmiségből. Az 1956-os morális feltámadás után jöttek a börtönévek, az amnesztia után viszont az elítéltek egy része jóformán egyenesen a börtönből került állami posztokra. Ez volt Kádár nagy kompromisszuma az értelmiséggel — tisztelet a kivételnek, azoknak, akikkel nem lehetett megalkudni — ezzel húzta ki a morális talajt az értelmiségi ellenzék lába alól.

— *Hol vannak a kollaboráció határai?*

Balajthy: Ebbe a kompromisszumba nem vesznek be újabb csapatokat. Ez csak az 1956 utáni konszolidációt szolgálta. Azóta több nemzedék nőtt fel, köztük egyetemet végzettek, akiknek nem hogy az értelmiségi lét, de a minimális emberi lét feltételeit sem biztosítják. Ezekkel a generációkkal nem is óhajtottak kiegyezni. Nem maradt tehát más lehetőségük: vagy beilleszkednek, vagy a lét peremére szorulnak, fizikai értelemben sincs számukra hely a magyar értelmiségi életben. És minden korosztályban vannak, akik nem hajlandók beilleszkedni.

— *Hol tart az ellenzéki politikai mozgalom ma Magyarországon?*

Zsille: Lengyelországban a mostani állapotot egy sokéves ellenzéki, értelmiségi mozgalom előzte meg, amelyben a legfontosabb mozzanat az volt, hogy megteremtődött az értelmiség és a munkások szolidaritása. Magyarországról úgy szoktak beszélni, hogy ott ennek semmiféle jele nincsen, nincsen kapcsolat az ellenzéki értelmiség

és a munkásság között. Az a véleményem, hogy Magyarországon ma körülbelül ott tartunk, ahol a lengyelek öt évvel ezelőtt. Nem kell azonban újabb öt év, hogy a mai lengyel állapotokat elérjük. Ez a fejlődési folyamat nyilván összekapcsolódik majd az ellenzék differenciálódásával. Remélem is, hogy a különböző eredetű, pályafutású, beállítottságú és társadalmi kapcsolatokkal rendelkező csoportok különbségei artikulálódnak és e csoportok a nyilvánosság előtt is jellegzetes, saját arcukkal mutatkoznak meg. Néhányan forszírozzák az egységes álláspont kialakítását: úgy fellépni, mintha a magyar ellenzék valamilyen homogén társaság lenne. Isten őrizzen ettől. Semmi szükség erre a neobolsevizmusra, de még a látszátára sem. Ez nem jelenti azt, hogy különböző akciókban ne jöhetne létre nagyon erős szolidaritás, vagy a legfontosabb kérdésekben nézetazonosság. Valóban értékes és tartós szolidaritás azonban szerintem csak akkor jöhet létre, ha nem csapjuk be egymást és saját magunkat sem, hogy mindenben egyformák vagyunk és mindenben egyetértünk. Hagyjuk meg ezt a kommunista « elvtársaknak ». Tudjuk, mennyit ér.

Balajthy: Mindez valamiképpen összefügg azzal a változással, ami 1956 után következett be. Addig az emberek többsége a magyar társadalom 1945 előtti szerkezetéből indult ki és az abban elfoglalt helyét tekintette igazi helyének, amelyhez új pozícióját viszonyította, s a vele történeteket ebből a szempontból értékelte. 1956 után nivellálódás következett, amely jó 20 évig tartott, s amelyben az emberek hasonultak egymáshoz és tényleges szerepükhöz. Voltaképpen akkor vált az emberek tudatában ez a rendszer véglegessé, amikor a sztálinista, rákosista változata megbukott és azt felváltotta a kádárizmus. A félelem és az apátia hatása volt ez. Most úgy gondolom, hogy egy új korszak kezdődik, az emberek kitörnek ebből a nivellálódott masszából. A magyar társadalom egykori szerkezetét nem lehet és nem is kell rekonstruálni, de az embereknek meg kell keresniük azokat a gyökereiket és tradícióikat, amelyek a társadalmat valóban segítik továbbélni.

Falun például újra létrejöhet és megerősödhet a kistulajdon. Gyakorlatilag ma is megvan, csak most a repressziótól való állandó félelemben, a fekete kiegyezés fekete függönye mögött létezik. A megerősödéshez egy másfajta gazdaságpolitika kellene: támogatás, hitel, a szállítás és a felvásárlás megszervezése a termelők és a fogyasztók érdekei alapján. És alakulhatnának igazi szövetkezetek is, amire csak egy-két hetes próbálkozások voltak 1945 után, amikor még néhányan azt hitték, hogy Magyarországon demokrácia lesz. Aztán hamarosan szétverték ezeket és megcsinálták az állami « szövetkezeteket ». Falun a kisparaszti és szövetkezeti hagyományokra épülhetne az új magyar demokrácia.

— *De mennyire élnek ezek a tradíciók?*

Zsille: Élnek, mindig is éltek, csak a földre szorítva, föld alá nyomva. S ha szabad levegőre kerülnek, pillanatok alatt felélednek. Ez az egész háztájizás, amiből él az ország, nem egyéb, mint magángazdálkodás, farmergazdálkodás szocialista lepedő mögött. Amiben annyi a szocialista, hogy a parasztok egykori földjeiket most a tsz-től kapják részben vissza, az pedig ugye a szocialista szektor része.

— *S vajon az értelmiség eléggé felkészült-e arra, hogy lépést tartson a most mélyben érlelődő változásokkal, ha azok esetleg a felszínre törnek?*

Zsille: A SzeTA — a Szegényeket Támogató Alap — az első és a mai napig egyetlen olyan szerveződése a demokratikus magyar értelmiségnek, amely tevékenysége lényegénél, programjánál fogva túllép az értelmiség körén, a társadalom más rétegeihez tartozó emberekkel létesít kapcsolatot, munkáját közöttük végzi, az ő érdekeik védelmét, sorsuk javítását tekinti feladatának, céljának. Itt most a társadalom legelesettebb és ezért legkevésbé aktív rétegeiről van szó, rajtuk segíteni: ez a SzeTA célja és programja, nem más. Nem valami államellenes program aktivistáinak fedőszerve a SzeTA, nem valami ellenzéki politikai központ, bár akadnak a SzeTA körül és különösen a SzeTÁ-val szemben olyanok, akik bolsevik ösztöneiktől vezettetve csak valami egységes szervezetben és szervezeti központban tudnak és akarnak

gondolkodni. A pártközpont számára nyilván egyszerűbb egy ellenközpont feltételezése, s kényelmesebbé teszi a rendőrség munkáját is, ha csak néhány főkolompossal kell számolnia. De hiába, nem tudunk segíteni rajtuk, az 1979-es prágai perek elleni tiltakozó akciónak sem volt Központi Bizottsága és nincs a SzeTÁ-nak sem. Az azonban világos számomra is, hogy a SzeTÁ egyben közös bölcsője is azoknak a későbbi, különböző politikai és ideológiai beállítottságú és különböző funkciójú politikai és nem politikai szervezeteknek, mozgalmaknak, esetleg pártoknak, amelyek majd a legkülönbözőbb társadalmi csoportok találkozásának lesznek a keretei, s együttműködésük eszközei. Világos, mert azok, akik a SzeTÁ-t alapították, csinálták és csinálják, nemcsak ezzel foglalkoznak. Bármiről lesz szó, amihez tisztán látó, becsületes és bátor emberekre van szükség, legelőször őket fogjuk megtalálni. És világos azért is, mert nincs más: a SzeTÁ-ban szállnak meg azok az emberek, akik a legkülönbözőbb irányból érkeznek, nagyon különböző módon és különböző céllal politizálnak a rezsimmel szemben, vagy legalábbis a hivatalos politikai kereteken kívül is.

Balajthy: Én nem becsülném le és nem félnék attól, hogy egy értelmiségi *csak* hagyományos értékeit « viszi be a közösbe ». Hogy írástudó, hogy megtanították a társadalmi érintkezés különböző formáira, stb. Talán éppen ezzel tud a legtöbbet használni is. Kiállítana a piacra egy asztalt és mehetnének hozzá az emberek mindenféle ügyes-bajos dolgukkal, panaszaikkal, kérelmeikkel, hogy megfogalmazza, formába öntse nekik.

Zsille: Szerepel ez is a SzeTÁ programjában: jogsegélyszolgálat¹.

Balajthy: De ehhez már másfajta értelmiségiekre van szükség. Ezt már nem lehet úgy csinálni, hogy közben informálisan a pártközpont kegyeit is keressük, vagy hivatalos kiadóknál kilincselünk szamizdat írásainkkal.

¹ A SzeTÁ 1980 őszén részletes tájékoztatást tett közzé tevékenységéről. Ez az anyag megtalálható a párizsi *Irodalmi Újság* 1981/1-2., és a *Bécsi Napló* 1981/1. számában. — *A szerk.*

Zsille: Magyarországon is minden elkezdődött — vagyis persze folytatódott — ami ma Lengyelországban van. Most odarajzanak a zszurnaliszták, szenzációkkal etetik olvasóikat, s attól híznak maguk is, s megrészegülnek a csodálkozástól. Mert szerintük ma Magyarországon nincs semmi, nem vesznek észre semmit, mint ahogy egy éve Lengyelországban se vettek volna észre semmit abból, ami készült és amin ma csodálkoznak. Dehát úgy látszik, az volt és az marad a dolguk, hogy ne értsenek meg semmit és aztán meglepődjenek. Magyarországon is vannak repülő- vagy vándor-egyetemek, amelyek magja már 10 éve kialakult, de a szisztematikus képzés is már 5-6 éve folyik. Nyilván ezek az egyetemek is túl fognak lépni az értelmiségiek körén, ahogy Lengyelországban történt. Ehhez persze egyre inkább azokra az emberekre lesz szükség, akikről eddig a legkevesebb szó esett, ha az ellenzékéről beszéltek. Az ellenzéki értelmiségieknek arról a plebejus szárnyáról beszélek, akik maguk is plebejus származásúak, vagy ha nem azok, olyan környezetben születtek, nőttek fel, ahol megismerték és élték a dolgozó osztályok, vagy éppen a szegények életét, értik, s beszélnek nyelvüket. Nem valami új népi vagy proletár értelmiségről van szó, sokan vannak olyanok is közöttük, akik a becsületes értelmiségiek számára elérhető, küszködéssel járó és szegényes életmódjuk, munkájuk vagy belső morális készítésük révén kerültek közel a « plebs »-hez. A SzeTA karakterét már az ilyen emberek adják meg, ilyenek a legaktívabb és legönfeláldozóbb tagjai külön-külön, és ilyen ennek az egyáltalán nem homogén szerveződésnek a legdominánsabb irányzata. Nem valami elit-értelmiségi csoportosulás, mint amilyen a Budapesti Iskola volt, nem is valami új-baloldali maoista-trockista-marxista kör, amely ugyancsak az elit-értelmiségi ifjúság rétegeiben szerzett népszerűséget. Nincs persze a SzeTÁ-ban valami egységes ideológiai platform, de ha azokra gondolok, akik ebben a mozgalomban a legkeményebben dolgoznak és kezdeményező szerepet játszanak, s akik hozzám is a legközelebb állnak, csupa olyan ember, akiknek elege volt a különféle marxizmusokból, s akiket azok a legjobb történelmi és kulturális tradíciók, szellemi és materiális ér-

tékek érdekelnek, amelyeket a különböző idegen seregek hulladékai s eszmei áramlataik hordaléka betemetett, s amelyekhez most vissza kell nyúlnunk. A marxizmus, mint egy kisebbségi, konspiratív, értelmiségi mozgalom teóriája, s különösen ennek hozzánk exportált leninista, bolsevik változata nem tartozik a legjobb magyar tradíciók közé.

Balajthy: A SzeTA pontosan azt mutatja fel, amiről eddig mindenki tudott vagy tudhatott volna, ha egyáltalán tudomást akart volna venni olyasmiről, ami rontotta volna közérzetét a hatalommal való kollaborálás közben: azt, hogy Magyarországon nagyon sokan vannak, akik kimaradtak a Kádár-féle kompromisszumból, vagy éppen annak vesztesei, és nyomorban élnek.

Zsille: A hamis látszatok megteremtéséhez sok nyugati újságíró is hozzájárult, akik a Hiltonban szálltak meg, s ha sétálni mentek, legfeljebb a Kígyó utcai aranyboltig jutottak el, hogy konstatálhassák a sorbanállást, vagy azt, hogy lehet szalámit kapni a Belvárosban. Arra már nincs öt percük, hogy kicsit odébbmenjenek, s megnézzék, milyen egy szükséglakás, s hogyan nyomorog mondjuk egy ferencvárosi polgár néhány száz méterre az aranybolttól. Néha már azt gondolom, a Hírlapkiadó Vállalat fizet ezekért a cikkekért.

Balajthy: Általában a nyugatra vezető autóút mellett, a kirakathelyeken ítélik meg, hogy milyen a magyar élet-színvonal és milyen az áruellátás. Valószínűleg soha nem jutottak el azokig a falvakig, amelyek « az eleven jog fájáról lehulltak ».

Zsille: Az az igazság, hogy sok ellenzéki sem alkotott még pontos képet magának arról, hogyan is élnek való-
iában és mennyit dolgoznak érte a magyarok milliói. És egyelőre még az is probléma, hogy a SzeTA tagjai, akik maguk is többnyire szegények, akiknek nincs állásuk és kevés a pénzük, le tudjanak menni az ország minden nyomorúságos vidékére és szisztematikusan, országos méretekben feltárják a szegénység mai, magyarországi helyzetét. Tehát, hogy megismételjék azt a kutatást, amelyet tíz éve még hivatalos megbízásból Kemény István vezetésével folytattak, s amelynek eredményét aztán páncél-

szekrénybe süllyesztették. Ehhez az szükséges, hogy a SzeTA, amely egyre sikeresebb nyilvános akcióival, egyre szélesebb közvéleményt mozgat meg és egyre népszerűbbé válik, elsősorban a hazai, jobbmódú rétegek és esetleg a magyar emigráció támogatásának révén képes legyen arra, hogy egy ilyen szociológiai munkát finanszírozzon, s ösztöndíjakkal, költségeik fedezésével biztosítani tudja azok megélhetését, akik erre a munkára vállalkoznak. Bízom abban, hogy a SzeTA meg fogja szerezni ezt a támogatást.

Balajthy: A SzeTA karitatív jellegű célkitűzése ma még könnyebben és több embert mozgósít, mint egy határozottan politikai jellegű szervezet radikális platformja tené. Ha azonban felgyorsulnak a társadalmi folyamatok, a politika intézményesülése elkerülhetetlen lesz; gondoljunk 1956-ra, vagy a mai Lengyelországra. Akkor nem húsz vagy száz budapesti értelmiségi fogja követelni azt, ami a SzeTA célkitűzése. Tulajdonképpen átmeneti és szükségmegoldás az, amikor az értelmiség erjesztő szerepet játszik és azok érdekében lép fel, akik még nem elég erősek és eltökéltek arra, hogy maguk követeljék ki maguknak, ami jár. Akkor én leginkább egy olyan csoportosuláshoz csatlakoznék majd, amely a szakmabeliek, az értelmiséghez tartozó emberek érdekeit képviseli. Mert még ez a probléma is előttünk van. Van szegényeket támogató alap, de ki támogatja a szegényeket támogató alap tagjait?

— *Gondoljátok, hogy a közeljövőben, esetleg éppen a lengyelországi események hatására felgyorsulnak Magyarországon a progresszív folyamatok?*

Zsille: Bibó István mesélte nekem egyszer, hogy 1956 augusztusában megkérdezte azt a néhány egyetemistát, akik hozzá jártak valamilyen nem hivatalos szemináriumra: mi a véleményük, vajon reagálnának-e a diákok, ha a magyar politikában valamilyen radikális fordulat következne be? Többségüknek az volt a véleménye, hogy a diákokat semmi egyéb nem érdekli, csak az, hogy hová tudnak elhelyezkedni és hogy tudnak lakást szerezni. Történhet bármi, sehogy sem fognak reagálni — otthon maradnak. Ez augusztusban volt, s pár hónappal később — tudjuk — a diákok ott voltak az utcán.

Dokumentum

(Egy rendőri felügyelet története)

HORVÁTH ZOLTÁN, KADÁR JÁNOS, DÉRY TIBOR,
STB. LEVELEI, BELÜGYI VÉGZÉSEK, S MÁS FEL-
JEGYZÉSEK 1967-BŐL.

Az alábbiakban közreadott dokumentumok
Budapestről érkeztek hozzánk.

1.

Budapest, 1967. január 26.

Nyers Rezső elvtárs,
az MSzMP titkára.
Budapest V.

Kedves Rudi!

Hivatkozással 21.-i beszélgetésünkre, elsősorban értesíteni akarlak, hogy a beígért rendőri felügyelet alá helyezésre vonatkozó végzés máig sem érkezett meg, s ezért nem is adtam be ellene fellebezést. Remélem, az illetékesek felismerték, hogy az egész ügy olyan lappális, ami nem éri meg a beléfectetett fáradságot.

De megfogadva tanácsodat, úgy vélem helyes, ha mindenképpen tisztázni igyekszem helyzetemet és álláspontomat a leglényegesebb elvi kérdésekben és ezért az eredetiben és másolatban is mellékelt levelet intéztem Kádár János elvtárshoz. Arra kérlek, olvasd el, s ha egyetértesz ezzel a szövegezéssel (nem jelenti persze álláspontom elfogadását), akkor továbbítsd Kádár elvtárs titkárságához.

Nem mulaszthatom el ez alkalommal, hogy azért a rendkívüli figyelemért, amelyet irányomban tanúsítottál s azért a türelemért, amellyel meghallgattál, legőszintébb köszönetemet ki ne fejezzem.

Még egyszer megköszönve fáradságodat, maradok
régí barátsággal
őszinte híved
Horváth Zoltán

2.

Budapest, 1967. január 26.

Kádár János elvtársnak,
a MSzMP első titkára
Budapest V.

Igen tisztelt és kedves Kádár elvtárs!

Bocsánatot kérek, hogy néhány percnyi figyelmet kérek Tőled személyes ügyemben, de úgy vélem, nem csupán engem illető, hanem általánosságban is jelentős dologról van szó.

Ismételten fordult elő az utolsó tíz esztendőben, hogy a BM állambiztonsági szervei velem foglalkoztak, általam ismeretlen bejelentések alapján, olyan indokkal, hogy szigorúan zárt, magántársaságban egyes ügyekben vagy egyes vezető személyekről « izgatásnak minősülő » kijelentéseket tettem.

A legutóbb f. hó 17.-én zárult eljárás során is kiderült, hogy természetesen semmi olyant nem tettem és nem mondtam, ami indokolttá tenné, hogy ellenségként bánjanak velem. Ezért tartom szükségesnek, hogy Neked, akivel 1946-1948 években oly sok közös munkával készítettük elő a két munkáspárt egyesülését, aki tudod, hogy nemcsak részese voltam az MDP alapításának, hanem annak első Központi Bizottságában tag is voltam (s ebben a minőségemben tartóztattak le 1949-ben), pontosan és világosan megírjam politikai véleményemet, állásfoglalásomat. Ennek kapcsán nincs semmi különös kérésem

— előterjesztésem nem panasz, hanem tények megvilágítása kíván lenni.

1956 március végén — az utolsók között — szabadultam. Amint szocialista voltam 16 éves korom óta, szocialista maradtam a 80 hónapi börtön ellenére is. Te is tudod még abból a korból, hogy én soha nem vallottam magam kommunistának, de mindenkor a legveszélyesebb politikai magatartásnak ítéltém az antikommunistaságot. Mindenkor ment maradtam ettől a hibától.

1956 november 1.-én jelentettem be nyilvánosan, hogy vissza akarok vonulni a politikai újságírástól, hogy nem kívánok egyik párt tagja sem lenni, s más területen akarok a szocializmusért dolgozni.

Történetíró lettem, két nagy könyvem és számos tanulmányom jelent meg, a Magyar Tudományos Akadémia Tudományos Minősítő Bizottsága a történelemtudományok kandidátusává fogadott. Ezt bizonyára nem tette volna, ha munkásságom ellenséges szellemű lett volna.

Természetesen nem akarom elhallgatni előtted, hogy nagyon sok aggodással nézem azt, ami egyik-másik vonatkozásban történik. Azt sem tagadom, hogy 1949, de kiváltképpen 1956 óta megingott bennem a biztos tudata annak, hogy ezen az úton, amelyen haladunk, fel lehet építeni a szocialista világot. De magam nem tudnék mást ajánlani — s ezért vagyok távol a közvetlen politikai munkától.

Hiszem és vallom azonban — Szabó Ervin vagy Ernst Fischer szellemében — hogy a szocialista építés felbecsülhetetlen jelentőségű feladata az igazi szocialista embertípus kialakítása. « Szocialista emberekre van elsősorban szükség — a szellem a fontos » írta Szabó Ervin utolsó dolgozatában. A magam munkájával ennek a kialakításában kívánok részt venni — nem a rendszerrel szemben, hanem érte.

Bizonyára előfordult többször is, hogy megjegyzést tettem a sajtóra, amely úgy látom rosszul teljesíti a feladatát és ha jobb is, mint 1956 előtt volt, távolról sem élvezzi a közvéleménynek azt a bizalmát és megbecsülését, mint amire szükség lenne. Azt is alighanem több ízben tettem szóvá — s írtam is róla — hogy veszélyesnek

tartom a történetírásunkban elburjánzó nacionalista hullámot, amely már-már olyan méreteket ölt, hogy beléfojtják a szót abba, aki a nacionalizmus ellen ír.

Agódalommal látom, hogy a 30-40-es évek exponált fasiszta írói — anélkül, hogy valaha akár egyetlen szónyi önkritikát írtak volna — szabadon hallatják szavukat, s még a Párt központi lapja is helyet ad nekik. Ez veszedelmesen idézheti fel azt a hitet, hogy az ilyenek számára könnyebb a megnyilatkozás, mint olyanok számára, akiket könnyen illetnek a « revizionista » jelzővel. (Félreértés elkerülésére hangoztatom, hogy nem magamról beszélek, bár velem szemben is már-már rendszeressé lett minden sajtótermék elzárkózása.)

Súlyosan nyugtalanít, hogy rendszeresen kerülnek minden olyan megnyilatkozást, ami a Rákosi-korszak hibáit, bűneit leplezi le — s ezzel minden rosszhiszemű vagy akár csak bizalmatlan véleményalkotás bátran hiheti, hogy a Párt (vagy az apparátus) nem szakadt el teljesen vagy eléggé ettől az átkos örökségtől.

De talán nem kell hangoztatnom, hogy ezek és a hasonló aggodalmak nem ellenségesek. Aminthogy valótlan minden olyan állítás, mintha én a vezetők bármelyikét tiszteletlenséggel, rosszhiszeműséggel vádoltam, vagy akár csak gyanúsítottam volna.

Végezetül engedd meg kedves Kádár elvtárs annak hangoztatását, hogy a levél megírásában semmiféle hátsó gondolat nem vezet, nem kívánok semmiféle pozícióba jutni, nem kívánok semmit sem elérni. 67 esztendő vagyok, szeretném hátralévő munkaképes éveimet hasznos, a magyar szocialista ember nevelésében hasznos történelmi-publicisztikai munkával eltölteni. Ehhez csak annyi szükséges, hogy ne érezzem és tudjam mindenütt a nyomomban a bizalmatlanság megfigyelését, szimatolását. S azután majd dolgozom, ahogy képességeimtől telik. Eddig is ezt tettem, ezután is ez a szándékom.

Mégegyszer elnézést kérek azért, hogy terheltelek ezzel az előterjesztéssel és kérek, fogadd megkülönböztetett nagyrabecsülésem kifejezését.

Horváth Zoltán

MAGYAR SZOCIALIST MUNKÁSPÁRT
KÖZPONTI BIZOTTSÁGA

Budapest, 1967. február 2.
KJ/6.

Horváth Zoltán elvtársnak,
Budapest

.....

Tisztelt Horváth elvtárs!

Nyers elvtárs tájékoztattott a közöttetek lefolyt beszélgetés lényeges kérdéseiről, majd azt követően megkaptam január 26-án kelt leveled.

Ami engem illet, jól emlékszem az 1945-48-as években végzett munkádra, s azt tartom, hogy ez pozitív volt a két munkáspárt akcióegysége, majd egyesülése tekintetében. Hallottam az ellened annakidején lefolytatott törvénytelen büntető eljárásról, bebörtönzésedről. Az 1954-es év végét követően, tehát azt követően, hogy magam is szabadultam és ismét részt veszek a közéletben, Rólad és tevékenységedről keveset tudok, csak szórványosan és vegyesen hallottam, hol jót, hol rosszat. Az 1956-os évi ellenforradalmi felkelés zavaros eseményeiben — én így tudom — negatív szerepet játszottál, majd azt követően — s ezt jónak tartom — azt hallottam, hogy történelmi munkával foglalkozol, magam is láttam publikációidat.

Mostani leveled azzal kezded, hogy az utóbbi tíz évben az állambiztonsági szervek veled több ízben foglalkoztak. Erről én hallottam, de azt is meg kell mondanom, hogy annak részleteiről, s az alapul szolgáló okokról vajmi keveset tudok, azt tartom, hogy az Reád és az eljáró hatóságokra tartozik. Leveledet azonban értem, és reflektálni is kívánok arra bizonyos értelemben.

Írod, hogy szocialista voltál és maradtál, kommunista nem voltál, nem vagy, párttag sem vagy, viszont veszé-

lyes és hibás magatartásnak tartod az anti-kommunistaságot. Ennél fontosabb talán az a közlésed, hogy aktívan politizálni nem kívánsz, történészként szeretnél dolgozni.

Saját tapasztalatodból is kell tudnod, (ha egyébből nem, akkor abból),¹ hogy publikálási lehetőséged Neked is megvolt, s ez elvileg megvan a jövőre nézve is. Tehát a levélben jelzett szándékod és magatartásod társadalmunk jelenlegi normáiba teljesen belefér, és ha Te tényleg ezt akarod és fogod tenni a jövőben, akkor a kerületi tanácson és a kiadó vállalatokon kívül Neked az állam semmiféle hatóságával nem kell, hogy dolgod legyen, s annak sem lesz dolga Veled. Ez azonban teljesen a Te saját elhatározásodon múlik. Idevonatkozóan még egyet, s ezzel be is fejezem. A jelenlegi párt- és állami vezetés kötelessége szerint öröködi az ország törvényeinek betartásán és betartatásán. Az állam minden hatóságának megvan a maga dolga, és van is elég, egyik sem « csinál » magának munkát, és nem keres ürügyet, hogy eljárhasson bárki ellen; ez így van a biztonsági szerveknél is. Ezt nem teszi, és nem fogja Veled szemben sem tenni, mert nincs miért.

Ami politikai észrevételeidet illeti, azok taglalásába nem tudok most belemenni. Ez egyébként is egyéni megítélés dolga. Mi meggyőződésünk szerint — ezt ne vedd frázisnak — a szocializmus, a köz és a dolgozó ember javára törekszünk. Ha Te a Nyers elvtársnak szóban mondtak, és a hozzám írt leveledben jelzettek szerint kívánsz élni és dolgozni, akkor nekem nincs más dolgom, mint az, hogy minden jót kívánjak Neked ehhez.

Tisztelettel:
Kádár János sk.
(MSzMP pecsét)

¹ A zárójeles rész kézzel kihúzva.

Budapesti Rendőrfőkapitányság
Szám: 22.025/1967

Tárgy: Horváth Zoltán
Budapest-i lakos
rendőrhatósági
felügyelet alá
helyezése

HATÁROZAT

Horváth Zoltán 1900. évbéli Budapest születésű, nős családi állapotú, nyugdíjas foglalkozású, főszerk. előző foglalkozású, szig. száma: ..., ... apja, Márton Paula anyja, Bp. ... alatti lakost a 1/1957. BM. sz. rendelet alapján lakóhelyén rendőrhatósági felügyelet alá helyezem. Köteles e határozatot minden esetben magánál tartani és igazolásnál a rendőri közeg kívánatára bemutatni. Nevezett rendőrhatósági felügyeletének módozatait az alábbiakban állapítom meg:

1. Jelen határozatom kézbesítését követő minden hét szombat napján de. 10 órakor köteles a II. ker kapitányságon jelentkezni.
2. Eltiltom attól, hogy:
 - a) lakóhelyét, Budapest államigazgatási területet, hatóságom előzetes engedélye nélkül elhagyja,
 - b) állandó bejelentett lakásáról 20 órától 5 óráig eltávozzon,
 - c) összejöveteleket, gyűléseket, nyilvános politikai rendezvényeket látogasson,
 - d) lakásán távbeszélőt tartson üzemben.

A rendőrhatósági felügyelet szabályainak megszegése vagy kijátszása az 1962.10.tvr. értelmében szabálysértési eljárást von maga után. Elrendelem jelen véghatározatomnak a fent hivatkozott rendelet értelmében történő azonnali végrehajtását.

INDOKLÁS

A rendelkező részben foglaltak szerint határoztam, mert Horváth Zoltán magatartása a Magyar Népköztársaság államrendjére és közbiztonságára káros kihatással van,

ezért rendőrhatósági felügyelettel történő ellenőrzése szükséges.

E határozat ellen a kihirdetéstől számított 15 napon belül a BM.ORFK. Vezetőjéhez címzett és hozzám benyújtott fellebezésnek van helye. Kihirdetés napjától végrehajtható a közbiztonság érdekében.

Kelt: Budapest, 1967. február 10.

Az előttem kihirdetett rendőrhatósági felügyelet alá helyezésemet elrendelő határozatban jogaimra történt kioktatás után ~~megnyugszom~~ — *ellene fellebezéssel élek.*

A határozat 1 példányát átvettem:

1967. II.11. Horváth Zoltán sk.

/:Bürös Lászlóné:/ r. őrgy. sk.
BRFK. Igrend. Osztály Vez.

5

A Magyar Népköztársaság Belügyminisztériuma
Országos Rendőrfőkapitányság tisztelt
Vezetőjének.

Budapest

A Budapesti Rendőrfőkapitányság 22.025/1967 számú,
engem rendőri felügyelet alá helyező, 1967.II.10-én kelt
határozata ellen a törvényes határidőben
f e l l e b e z é s s e l

élek.

Kérem, hogy a sérelmes határozatot szíveskedjék hatályon kívül helyezni.

I n d o k o l á s .

I

Rendőri felügyelet alá helyezésem alapjául nyilván az ellenem 916-5/67 Nytsz, 1967. január 17.-én megszüntető határozattal végződő eljárás szolgált. Az említett megszüntető határozat az 1961. V.t.c. 60.§-ra hivatkozik, amelynek szószerinti szövege a következő:

« Büntetés kiszabása nélkül figyelmeztetésben kell részesíteni azt, akinek a cselekménye és a személye, akár az elkövetéskor, akár — a körülmények megváltozása folytán — az elbíráláskor olyan csekély

veszélyességű a társadalomra, hogy az e törvény szerint alkalmazható legenyhébb büntetés is szükségtelen. »

Az idézett rendelkezés arra a részére a megszüntető határozat is hivatkozik, amelyhez képest a velem szemben alkalmazott figyelmeztetést az eljárás tárgyául szolgált magatartástól történő visszatartásomra megfelelőnek és elegendőnek tart. Ebből okszerűen az következik, hogy nem volt és nincsen szükség semmiféle egyéb eszközre ahhoz, hogy a kifogásolt magatartás ne ismétlődjék. Nincs tehát szükség arra, hogy hetente jelentkezni legyek köteles, hogy este 20 órától lakásomat el ne hagyhassam, stb. (A fellebezéssel megtámadott határozat 2c pontja tételesen felsorolja, hogy hol nem jelenhetek meg. Ezek között például a színházi előadás nem szerepel, mégis a kézbesített határozat űrlapjában a nyomtatott szöveg ama része, hogy lakásomat 23 órától nem hagyhatom el 20 órára van változtatva.)

Az eddig előadottakból is gondolom világos, hogy a rendőri felügyelet alá helyezést a maga egészében sérelmezem. Mégis az egyes magatartási szabályok külön kiemelésével azt a célt kívánom szolgálni, hogy a hatályon kívül helyezési kérelmem alaposságát e részindokokkal is alátámasszam. Ezek közé tartozik az is, hogy feleségemmel, Szűcs Ilonával közös telefonbérletünk van, amint ez a legújabban kiadott távbeszélő előfizetői jegyzékből is megállapítható, tehát a határozat őt is sújtja. Korunkra és betegségünkre (feleségem tartósan táppénzes betegállományban van olyan betegség miatt, amely a törvények szerint két évig terjedő betegállományt indokol), tehát figyelemmel arra is, hogy lakásunk a sűrűn lakott városi területen kívül fekszik, a távbeszélő állomás kikapcsolása szükségtelen, indokolatlan és esetleg helyrehozhatatlan következményekkel járna.

Összefoglalva tehát, noha a rendőri felügyelet alá helyezés nem igazságszolgáltatási, hanem igazgatási aktus, az előbbitől mégsem lehet logikailag független, különösképpen ha — amint azt kimutatni igyekeztem — a törvény ama rendelkezésének megfelelően történt az eljárás megszüntetése, hogy ismétléstől tartani nem kell.

II.

A következőkben még annak kimutatására is töreksem, hogy gondolkodásom és magatartásom sem ma nem ellentétes az állam és társadalom rendszerével, sem a múltban nem volt az. Továbbá arra is rá akarok mutatni, hogy az én rendőri felügyelet alá helyezésem politikai tekintetben káros, félrevezető benyomás keltésére alkalmas.

Több mint 50 esztendővel ezelőtt kapcsolódtam be a magyar munkásmozgalomba és szégyenkezniem kellene, ha megjelent számtalan írásom, cikkem, könyvem szelleme után még bizonyítanom kellene, hogy soha nem lettem hűtlen a szocializmus gondolatához. Akkor sem lettem hűtlen, amikor azt a harcomat, amelyet az első vonalban vívtam 1945-48 között a két munkáspárt együttműködéséért, Rákosi Mátyás rendszere azzal jutalmazta, hogy börtönbe juttatott és csak 80 hónapi igazságtalan szenvedés után helyezett szabadlábba. A Népköztársaság Legfelső Bírósága rehabilitált, bűncselekmény hiányában felmentett.

1956 óta — nem érezvén magam alkalmasnak többé politikai munkára — nem vagyok párttag, s történetírással foglalkozom. Több könyvem és tanulmányom jelent meg, amelyek alapján a történelemtudományok kandidátusa fokozatot nyertem el. Mindez bizonyára nem történhetett volna meg, ha bármikor és bármiben ellenséges magatartást tanúsítottam volna. Azt a tényt, hogy egyik vagy másik a vezetésben részes személyről eltérő véleményem van (de nem sértő és nem vádoló), s ezt szigorúan zárt baráti körben folytatott beszélgetés közben nem hallgattam el, nem lehet ellenséges cselekedetnek tekinteni, amint hogy az Állambiztonsági Osztály eljáró tisztjei is hangoztatták, hogy távolról sem gyanúsítanak engem nemhogy « szervezkedéssel », hanem még ártási szándékkal sem.

Az ország irodalmi, tudományos és szellemi köreiből ismert vagyok, mindenki ismeri és tudja politikai múltamat, működésemet, írásaimat. Csak valódi ellenségek

számára lehet öröm, hogy engem, aki szerintük nem tanultam az elszenvedett börtönévekből, újra az az állam tesz másodrendű állampolgárává, amelynek létrejöttében a magam erejéhez képest részt vettem.

Miután semmiképpen sem kívánok ilyen elemek számára zászlóvá lenni, nem nyugodhatok bele abba, hogy velem szemben ezt az eljárást kövessék és határozottan tiltakozom az ellen, hogy tevékenységemet és magatartásomat « a Magyar Népköztársaság államrendjére és közbiztonságára káros kihatásúnak » nyilvánítsák. Soha nem voltam és nem leszek káros, s ennek tudatában kérem, ne tegyék igazságtalan intézkedéssel lehetetlenné, hogy munkámat nyugalomban és biztonságban folytathassam a szocialista kultúra javára.

Befejezésül megismétlem kérésemet és hangot adok annak a meggyőződésemnek is, hogy sérelmezett rendőri felügyelet alá helyezésemre vonatkozó határozatot hatályon kívül helyezik.

Budapest, 1967. február 11.

/Horváth Zoltán/

6.

Horváth Zoltán feljegyzése.

I. 6.-án.

Kihallgatás a BM állambiztonsági szerveinél, ahol az a kifogás merül fel, hogy H.Z. baráti társaságban a Párt illetve a kormány vezetőiről olyan kijelentéseket hangoztatott volna, amelyek megközelítik az izgatás határát. Konkréten azt kifogásolták, hogy úgy nyilatkozott, hogy Kállai Gyulát nem tartja okos embernek, s szeretne a helyében okosabb embert látni. Szirmai Istvánról pedig azt mondta, hogy az ország legfőbb kulturális irányítójának szerepében Révai Józsefet sokkal felkészültebbnek tartotta. Azt is kifogás tárgyává tették, hogy H.Z. állítólag a Nagy Imre ügyről tett elítélő nyilatkozatot. Ki-

fogásolta, hogy a magyar sajtó nem jó és hogy a magyar történetírás területén nagyon sok a baj.

I. 14-én.

Ugyanitt közölték, hogy izgatás miatt « terheltként » eljárást indítanak ellene. Erre vonatkozó vizsgálatot

I. 16-án

lefolyatták. Eredménye: jegyzőkönyv, amelyben H.Z. megismétli: jobban szeretné ha okosabb ember lenne az ország miniszterelnöke, s hogy Szirmai aligha eléggé felkészült az ország művészi és tudományos életének legfelsőbb irányítására. Nagy Imre ügyben nem emlékszik rá, hogy nyilatkozott volna bárki előtt, de véleménye az, hogy politikai hiba volt kivégeztetni, s ezt kínai hatásnak tulajdonítja. Ha tőle függött volna, kegyelmet adott volna.

I. 17.-én

beszüntették az eljárást, mert « a nyomozás adatai szerint nevezett társadalomra veszélyessége olyan fokú, hogy mind erre, mind személyi körülményeire, így többek között idős korára tekintettel *vele szemben büntetés kiszabása nem szükséges*, hasonló magatartástól való visszatartására figyelmeztetésben részesítése is *elégésnek bizonyul* ».

I. 26.

Személyes tárgyalás Nyers Rezsővel, majd I. 26. — és

II. 2.

levél Kádár Jánosnak és válasz tőle.

II.11.

Kézbesítése rendőri felügyelet alá helyező végzésnek: este 8-ra otthon lenni, hetenként jelentkezni, minden cukrászdából, eszpresszóból, kávéházból kitiltva, telefon megtiltva. A másnap beadott fellebbezésre csak

III. 18-án

jött ki (a telefon kivételével) az elutasítás. De míg az eredeti határozat a fenti végzéssel szemben azt állítja, hogy « káros magatartás » miatt kellett a felügyeletet elrendelni, az elutasítás szerint már csak « aggályos » magatartásom teszi « egyelőre » indokolttá a felügyelet fenntartását.

III. 23-án

új végzés: megszigorítása a felügyeletnek, mert nem tartottam be az előírást és megfordultam vendéglőben. De a vendéglő nem volt eltiltva, s most szigorításnak előírták a vendéglőt, s minden szórakozóhelyet (ahol eddig sem voltam), s azt, hogy lakásomon « összejövetelt » tartsak. Benyújtottam az elutasítás miatt panaszt a Belügyminiszterhez, s a szigorú végzés ellen fellebbezést az Országos Főkapitányhoz.

7.

Budapest, 1967, március 23.

Kedves Rudi!

El voltam ugyan szánva rá, hogy nem zavarlak többé ügyemmel, de ma olyasmi történt velem, hogy kénytelen vagyok Téged erről tájékoztatni.

Altalad is ismert fellebbezésemet az Országos Főkapitányság elutasította és ez ellen a másolatban mellékelt panaszt terjesztettem be.

Ma újra behívtak és közölték velem, hogy megszigorították az eddigi korlátozásokat, mert « magatartásom » ezt szükségessé teszi.

Nem akarom itt elismételni azt, amit az ugyancsak mellékelt fellebbezésben megírtam, de a lényege az: én pontosan tartottam magam az előíráshoz, ami lehet, hogy hiányos volt. Most ezért a hiányért engem tesznek felelőssé és büntetnek teljesen elviselhetetlen módon. Eltiltottak a családomon kívül bárkivel való érintkezéstől is. Kénytelen vagyok azt mondani: Rád bízom annak eldöntését, hogy erre adtam-e okot bármikor is.

Meg kell nyíltan mondanom, hogy ez az egész eljárás, amely immár 11 hete tart, nemcsak tökéletesen felemészti idegerőmet, hanem teljesen tönkreteszi még maradék munkaképességemet is. Az előírt korlátozások a szó legszorosabb értelmében megakadályoznak közírói és történetírói munkásságom elvégzésében, amire Kádár János azt írta hozzám intézett február 2.-án kelt levelében, hogy « minden jót kíván » további munkámhoz.

Nem tagadom, hogy elvileg azt is elviselhetetlennek és igazságtalannak, államunk alapelveivel összeegyeztethetetlennek tartanám, ha egy évben egyszer kellene jelentkeznem. Nem követtem el semmit, ami joggal kifogásolható és most el kell viselnem olyan emberek kaján örömét, akikkel nem óhajtok semmi közösséget. Te is tudod, hogy nem vagyok akárki, tudnak rólam és figyelnek rám, akár akarom akár nem. Szellemi életünk kiválóságai körében megdöbbenést keltett az ellenem folyó akció.

Az MSzMP 1962 augusztusi plénumán kimondták, hogy politikai ügyekben nem lehet semmiféle adminisztratív eljárás alkalmazható, s Kádár János legutóbb jelentette ki kaposvári beszédében, hogy « nem él emberhez méltóan, akit megaláznak, önérzetében bántanak » — s hitet tett a szabad véleményalkotás joga mellett.

Mindezek alapján hadd mondok meg világosan: értelmetlennek és riasztónak tartom (személyemtől függetlenül is) ezt az egész eljárást, s megismétlem, amit Neked szóban mondtam: semmit nem követtem el, ami bármiképpen kifogásolható lenne. Nem tudom milyen érdek fűződik ahhoz, hogy ilyen módon lehetőséget adjanak a hatósági intézkedésekbe vetett bizalom megingatására — de felelősségem tudatában kijelenthetem, hogy a valóság-

ban ez történik, s ez ennek az egész áldatlan ügynek hatása.

Arról már persze nem is szólok, hogy engem milyen helyzetbe hoztak, milyen mértékben pusztítja el mindez még maradék kis munkaerőmet. Lehet, hogy senkinek sincs szüksége arra, amit alkotni tudok — de hogy így nem tudom végezni a dolgomat, azt bátran kijelenthetem.

Szükségesnek tartottam Veled mindezt közölni, s még egyszer arra kérlek: ha van módod rá, hogy ennek az ügynek mielőbbi és humánus, igazságos szellemben való lezárását elősegítsd, tedd meg. Még egyszer elnézést kérek, hogy akaratlanul kénytelen voltam idődet és figyelmedet igénybe venni.

Öszinte tisztelő
híved
(Horváth Zoltán)

8.

BELÜGYMINISZTER

1-499/67.

Horváth Zoltán elvtársnak,
Budapest ...

Tisztelt Horváth Elvtárs!

Hozzám küldött, június 1-i levelét megkaptam.

Tájékoztatom, hogy kérését korábbi levelemnek megfelelően megvizsgáltam. A körülményeket mérlegelve, nem tartom indokoltnak a határozatban megjelölt idő letelte előtti kedvezmény megadását.

Budapest, 1967. június 19.-én

/:Benkei András:/ s.k.
(Belügyminiszter pecsétje)

9.

Édes Zoltánom

Alanti hírről nem tudsz!
(kézírás)

boldogan közlöm: az az aggodalmam, hogy esztergomi kirándulásod miatt a ref-et meghosszabbítják — talán közbelépésem folytán ??? — alaptalan.

De könyörgök: bánj a lehető legóvatosabban a jelenről való véleményeddel és főképp híreiddel; történész vagy, ápdold a múltat, erkölcsi idealista vagy: ábrándozz a jövőről! Aug. 10-e után mielőbb várunk benneteket, itt is lehet aludni.

967. júl. 31.

Ölelünk
(Déry) Tibor

10.

Budapesti Rendőrfőkapitányság
Szám: 22.025/3/1967

Tárgy: Horváth Zoltán
rendőrhatósági fel-
ügyeletének felül-
vizsgálata.

Horváth Zoltán, születési helye és ideje: Budapest, 1900., anyja neve Márton Paula, alatti lakos 22.025/1967 szám alatt 1967 február 11 napján elrendelt rendőrhatósági felügyeletét és kitiltását az 1/1957./III.19./BM. számú rendelet 7.§-a alapján hivatalból felülvizsgáltam és meghoztam az alábbi

H A T Á R O Z A T O T :

rendőrségi felügyeletét megszüntetem.

I N D O K L Á S

A rendelkező részben foglaltak szerint határoztam, mert magatartásának további ellenőrzését nem tartom szükségesnek.

A határozat ellen a kihirdetéstől számított 15 napon belül a BM. ORFK. rendőrfőkapitányság vezetőjéhez címzett és hatóságomhoz benyújtott fellebezésnek van helye. A fellebezésnek a kényszerintézkedés folyamatoságára halasztó hatálya nincs.

Kelt: Budapest, 1967 augusztus 2.

Az előttem kihirdetett határozatban jogaimra történt kioktatás után megnyugszom — ellene fellebezéssel élek.

A határozat 1 példányát átvettem:

/Horváth Zoltán s.k./

BUDAPESTI RENDŐRKAPITÁNYSÁG VEZETŐJE HELYETT:

/Bürös Lászlóné r.őrgy.:/
osztályvezető sk.
(BRFK pecsét)

UTÓHANG 1981-BEN

*« Mint lépcsőzugban a pormacska:
Gyűlik puhán a korszak mocska. »*

PETRI GYÖRGY

Horváth Zoltán 1967. november 15-én gyógyíthatatlan betegségben meghalt. A hirtelen — a történetek után alig két hónappal — bekövetkezett halál és az események között kimutatható jogi összefüggés nincsen. De az eset így is megérdemel némi magyarázatot.

Ki volt Horváth Zoltán? Hogy az elfogultság látszatát is elkerüljük, idézzük erről a Kossuth kiadó által 1976-ban megjelentetett Munkásmozgalomtörténeti Lexikon ide vonatkozó cikkét:

HZ (Bp. 1900 - Bp. 1967. nov. 15.): tanár, újságíró, történész, szociáldemokrata. 1916-ban lépett be a Magántisztviselők Országos Szövetségébe és az MSZDP-be. A Tanácsköztársaság megdöntése után

Bécsbe emigrált és részt vett a Világosság-csoport tevékenységében. A 20-as évek végétől Budapesten kiadói lektor és műfordító. 1938-41 Franciaországban, 1942-ben ismét Budapesten élt, s a Népszava külső munkatársa volt. A felszabadulás után az SZDP vezetőségének tagja, a Népszava külpolitikai rovatvezetője, 1947 — a Világosság főszerkesztője. A két munkáspárt egyesülése után az MDP Központi Vezetőségének tagja, a Népszava felelős szerkesztője. 1949-ben koholt vádak alapján bebörtönözték. 1956-ban rehabilitálták s ismét a Népszava főszerkesztőjévé nevezték ki. Az ellenforradalom napjaiban lemondott tisztségéről, nyugalmába vonult és történetírói tevékenységet folytatott.

Művei: Magyar századforduló. A második reformnemzedék története (1896-1914) 1961. — Teleki László 1810-1861. 1-2 kötet 1964. — Irodalom és történelem 1968.

Ebből a meghatározásból apróbb részletektől eltekintve kimaradt az, hogy tulajdonképpen hány évet is töltött börtönben és kimaradt az a történet, amiről a fenti dokumentumok szólnak.¹ Ezeknek egy másolatát Horváth Zoltán halála előtt átadta egy barátjának anélkül, hogy bármiféle utasítást adott volna azok felhasználhatóságára vagy nyilvánosságra hozatalára vonatkozóan. Ebben talán hirtelen bekövetkezett halála akadályozta meg. Halála után a MÚOSZ több vezető napilapban bejelentette, hogy Horváth Zoltánt saját halottjának tekinti. Nem tudunk azonban olyan esetről, amelyben a MÚOSZ vagy bármely más hasonló szervezet saját élőjének tekintette volna valamelyik, hasonló helyzetbe került, köztisztetnek örvendő tagját és szervezetként kiállt volna mellette. Az érdekvédelem részükről általában a nekrológgal kezdődik. Ezért szinte gúnyolódásként hat a Népszava 1967. no-

¹ Kimaradt az is, hogy H.Z. a szociáldemokrata pártnak ama *baloldali* csoportjához tartozott, amely a kommunista párttal való fúziót tevékenyen előmozdította. Pedig meghurcoltatását ez még különösebb fénybe helyezi. - *A szerk.*

vember 16-án, Horváth Zoltán halála után megjelentett nekrológja, éppen abban az újságban, amelynek, ha rövid ideig is, de főszerkesztője volt: « ... csak 1949-ig dolgozhat ezen a poszton, mert hét éven át őt is elszakítják hivatásától a koholt perek ». Hát így is lehet fogalmazni. Aki nem ismeri Horváth Zoltán élettörténetét, még azt is hihetné, hogy nem a 80 hónapi börtön, hanem a perek koholása szakította el őt újságírói foglalkozásától.

Kádár János február 2-án kelt válaszlevele több szempontból is érdekes kortörténeti adalék. Rögtön az elején ez áll: « *Hallottam az ellened annakidején lefolytatott törvénytelen büntető eljárásról, bebörtönzésedről* ». Ez valóban feltételezhető, mivel a levélíró a kérdéses időpontban, 1948. augusztus 5-től 1950. június 23-ig a magyar kormányban a belügyminiszteri feladatkört látta el. A levélíró a továbbiakban szemmel láthatóan keresi az érveket, amelyekkel egyrészt elhatárolhatja magát volt elv- és börtöntársától, másrészt annak meghurcoltatását illetően a felelősséget magáról elhárítsa (« *ez Reád és az eljáró hatóságokra tartozik* »). Érdembeli ígéret helyett általános elvek kinyilvánításába menekül, melynek kioktató modorán átszűrődik a gyanakvás. Látható zavarban mégis valami ígéret-félével végzi: « *Az állam minden hatóságának megvan a maga dolga, és van is elég, egyik sem "csinál" magának munkát, és nem keres ürügyet, hogy eljárhasson bárki ellen; ez így van a biztonsági szerveknél is. Ezt nem teszi, és nem fogja Veled szemben sem tenni, mert nincs miért.* » A rendőrhatalom felügyelet alá helyezésről szóló határozat február 11-én, tehát a fenti levél után alig egy héttel jutott el Horváth Zoltánhoz. Mi történt? Nem tudta a bal kéz, mit csinál a jobb? A 6. sz. dokumentum elején említett sértett személyek közbenjárása bizonyult hatásosabbnak? A közreadott levelezés-anyag erre nem szolgáltat adalékot.

A belügyi végzésekre vonatkozó dokumentumok közül külön figyelmet érdemel a március 23.-i szigorító határozat. Az eredeti 4. számú ref. határozat nem tartalmazza a felsorolásában a nem látogatható nyilvános helyek között az éttermet. A gépíró jóindulata vagy valamelyik

adminisztrátor titkos rokonszenve felejtette ki? Hasonló határozatokban mindig szerepel az étterem is. Pusztán véletlen lehetett, egy írógéptől több jóindulat várható el, mint a hasonló ügyek intézőitől. Horváth Zoltán, mint jogban járatos ember, ezt nyilván tudta is. Formailag mégis tökéletesen igaza van, amikor az eredeti határozat betűjére hivatkozva tiltakozik a szigorítás ellen.

Horváth Zoltán érvelési módja maga is kortörténeti adalék. Az is, ahogyan a szocializmus iránti hűségét bizonygatja, az is, ahogyan — Kádárhoz intézett levelében — a nacionalizmus térhódítását sérelmezi.

Végezetül álljon itt az 1956 táján gyártott, az akkori íróvilágban népszerű tréfás sírversek közül a Horváth Zoltánról szóló, melynek durvaságát ma már menti, hogy — profétikusnak bizonyult:

Itt nyugszik Horváth Zoltán,
A sírban is pofázol tán.

Budapest-Párizs, 1981 január

Eszmék és elvek

HELLER ÁGNES

A sztálini legitimáció és ami utána következik

Magyarországról való kényszerű távozása óta (1978) Heller Ágnes egy ausztráliai egyetemen tanít filozófiát. Az utóbbi években több könyve jelent meg angolul, németül, olaszul és más nyelveken. Az alábbi szöveg egy készülő munka része.

Ha egy társadalmi rendszer hatvan évig fennáll, akkor felmerül a rendszer legitimitásának kérdése. Igen valószínűtlennek tűnik, hogy egy uralmi rendszer, amely saját magát identitásnak tekinti — s amelynek összefüggő folytonosságában mások sem kételkednek — ne omlott volna össze több mint fél évszázad alatt, ha csupán különböző típusú érdekek vagy félelmek tartották volna fenn. Max Weber egyik megfogalmazása szerint egy társadalmi rendszernek akkor van legitimitása, ha a népességnek legalábbis egy része mint példásat és kötelezőt ismeri el s ha a lakosság másik része nem állít vele szembe egy példásnak tekintett alternatív rendszert. Ezért nem számít hányan vannak akik egy adott rendszert legitimálnak, ha a tömegek, akik ugyan nem tekintik a rendszert példásnak, pusztán elégedetlenek. Ez különösen jellemző a különböző nem demokratikus rendszerekre, ahol az elégedetlenség nem juthat kifejezésre, legalábbis nem állandóan, és a legitimáció hiánya rejtve marad. Ha hébe-hóba kitörnek az indulatok, ezekkel az uralkodó elit könnyen el tud bánni. Következésképpen a szovjet társadalmi rend legitimálnak tekinthető akkor is, ha csak a párt vagy éppenséggel a párt vezető testületei tekintik példásnak

és kötelezőnek, de ugyanakkor nincsenek olyan tömegek, amelyek a fennálló társadalmi renddel szembe tudnának állítani egy példásnak elismert alternatívát. Ennek folytán nem beszélhetünk semmiféle legitimációs válságról a kelet-európai társadalmakban, amíg e két feltétel egyike el nem tűnik, vagy el nem halványodik. A Szovjetunióban, úgy tűnik, mind a két előfeltételnek eleget tettek, s ezért tekintendő a társadalmi rendszer legitimnek. Más kelet-európai országokban, elsősorban Csehszlovákiában, Lengyelországban és Magyarországon azonban nem ez a helyzet. Nemcsak nagyon alacsony a rendszert legitimnek tekintő alattvalók száma (lényegileg magára az uralkodó elite szorítkozik), hanem a lakosság túlnyomó többségének van elképzelése egy alternatív rendről — a nyugat-európai vagy észak-amerikai liberális jogállamról —, melyet példásnak fogad el. Ilymódon a kelet-európai társadalmak — elsősorban a fent említett három — állandó, folytonos legitimációs válságban élnek. Ez Magyarországra éppúgy érvényes, mint Lengyelországra vagy Csehszlovákiára, a jelenlegi *kormány*nak nyújtott népi támogatás ellenére. Legitimáción ugyanis nem a kormány, hanem a hatalmi forma legitimációja értendő, s a magyar kormánynak azért van része viszonylag széleskörű támogatásban, mert az egyébként elvetett hatalmi formát elviselhetőbb módon valósítja meg, mint más országok.

Egy elhúzódó legitimációs válságból nem következik azonban elkerülhetetlenül a társadalmi rend összeomlása. Még ha eltekintünk is egy pillanatra a kelet-európai országok függő helyzetétől és a szovjet hadsereg jelenlététől területükön, struktúrájuk fennmaradása, ha nem valószínű is, de azért elképzelhető. Egy válság ugyanis csak akkor vezet elkerülhetetlen összeomlásra, ha a legitimáció *mindkét* pillére megrendül, azaz, ha a párttagok vagy a párt vezető testületeinek tagjai elvesztik a rend példás jellegébe vetett hitüket s a rendszert nem találják többé kötelezőnek, vagy teljesen kötelezőnek. Ez történt Magyarországon 1956-ban. Azok, akik a kínai uralkodó eliten belüli nyílt véleményeltérést csodálták és hiányolták ugyanezt a kelet-európai országokban, figyelmen kívül hagyták, hogy a kínai vezetőket — az egy Sanghai-tól el-

tekintve — sohasem fenyegette a legitimációs válság második aspektusa. A legtöbb kelet-európai ország ezzel szemben többé-kevésbé hosszú ideig jogállam volt és a lakosság kész arra, hogy a demokráciát, vagy legalább a demokráciát is, saját hagyománynak tekintse. Ezeknek az országoknak alattvalói¹ rendszerint hozzájutnak könyvekhez és információhoz a «másik világból», vannak személyes kapcsolataik és tapasztalataik is. De mi történnék akkor, ha nyíltan kifejezésre jutna a véleményeltérés a pártban vagy a párt vezetői között? Ezesetben előfordulhat, hogy a lakosság körében táplált igények egybeesnek a párt valamelyik frakciójának törekvéseivel. Ezért van az, hogy a párt tisztaságának jelszava és minden nyílt véleményeltérés kiiktatása nem egyszerűen ideológia vagy neurózis, hanem nagymértékben racionális a társadalmi rend szempontjából. Azok a kommunisták, gyakran a legbecsületesebbek, akik a párton belüli demokráciát követelik, nem értették meg saját társadalmi rendszerük logikáját.

A keleteurópai egypárt-rendszerekben a párt több funkciót tölt be. Egyik funkciója éppen a fennálló társadalmi rendszer legitimációja. A pártba azok vehetők fel, akik megfelelnek ennek a követelménynek. A termelésben, a kultúrában vagy az igazgatásban elért teljesítmény nem elég, csak a legitimációra való hangsúlyozott készség igazolja a pártba való felvételt. Ez aztán önmagában is elegendő, egyéb teljesítmények nélkül is. A párttagnak nemcsak el kell fogadnia a fennálló rendszert, hanem hinnie is kell annak abszolút érvényességében, vagyis nem szabad egyetlen más társadalmi rendszert — akárcsak viszonylagosan is — elfogadnia. A valóságban persze nem mindig van így, de a párttagoknak úgy kell tenniük, *mintha így volna*.

Az előrebocsátottakból világos, hogy — ellentétben a fontosabb kelet-európai államokkal — a Szovjetunióban a társadalmi rend legitimáltnak tekinthető. A legitimáció típusa azonban még nem került elemzés alá.

¹ Az «alattvaló» kifejezést használom az «állampolgár» helyett, mivel egy (viszonylag) szabad civil társadalom és az államhoz való (viszonylag) szabad viszony nélkül nincs állampolgárság.

A szovjet társadalmi rendszert e tanulmány elején úgy jellemeztük, mint egy uralmi rendszert, amely önmagát identitásnak (vagy folytonosságnak) tekinti és amelyet mások is így tartanak számon. Ámde egyazon uralmi rendszer legitimitásának három teljesen *különböző* módja alakult ki, sőt maradt fenn máig is. A legitimáció « klasszikus » típusa mellett mindig voltak és vannak a legitimációnak kiegészítő típusai, melyeket nemcsak a Szovjetunióban, hanem korunk csaknem valamennyi önkényuralmi egypártrendszerében is alkalmaztak.

A Szovjetunió fejlődésének első szakasza politikailag egy jakobinus diktatúráként jellemezhető. Alapvető jellemzője az volt, hogy *nem tartott igényt semmiféle tulajdonképpeni legitimációra*. A pontosság kedvéért elemeznünk kell először is a hatalmon lévő párt *önigazolásának* módját, amely nem feltétlenül azonos az önlegitimációval; másodsor az uralkodó elit növekvő *közömbösségét* a népesség többségének állásfoglalásával szemben; harmadszor a *negatív* legitimáció szerepét, kiváltképp a rendszer stabilizációját megelőző korszakban.

A bolsevik párt önmagát forradalmi hatalomnak tekintette, az orosz hagyományokkal való teljes szakítás megtestesítőjének, s a hagyományos legitimitásra egyáltalában nem hivatkozott. Mindamellettt kísérletet tett arra, hogy egy eltérő hagyományt alakítson ki. Az új rezsim Marxnak és Engelsnek sürgősen szobrot emelt és javasolta a szocialista mozgalom hőseinek szentelt panteon felépítését. Ez azonban a mozgalom és a győzedelmes forradalom hagyományait szolgálta, nem pedig egy társadalmi rendét. Kísérlet történt a törvényes legitimációra, amelyet azonban fel kellett adni. A bolsevikok hatalomra jutása után megéjtett összes választásokon ugyanis (Alkotmányozó Nemzetgyűlés, grúziai és ukrajnai választások) az uralkodó párt megsemmisítő vereséget szenvedett. Teljesen világossá vált, hogy a hatalmi rendszer a lakosság óriási többségének akarata ellenére áll fenn; a hatalomnak nem sikerült legális hatalmi bázishoz jutnia. A karizmatikus legitimáció lehetősége ugyancsak lehetetlen volt. Lenin egyáltalában nem volt karizmatikus személyiség, nimbuszát utólag teremtték meg a követői, ideológiai okokból. A paraszti

tömegek sohasem ismerték el vezérükként Lenint (különben nem szavaztak volna a szociálforradalmárookra), sőt még a munkástanácsok többsége is a mensevikek felé fordult nem sokkal a februári forradalom után. Lenin nem volt karizmatikus egyéniség talán még saját pártján belül sem: Buhárin komolyan fontolgatta ideiglenes le-tartóztatását, s az, hogy Lenin ellenfelei végül is elfogad-ták a Breszt-Litovszki békeszerződést illető javaslatát, in-kább racionális megfontolásnak tulajdonítható be, mintsem Lenin személyes varázsának. Lenin fenyegetőzése, hogy új pártot alapít, ha javaslatát nem hagyják jóvá, zsarolás volt, melyet hatalmas tekintélye fedezett, de maga a zsa-rolás ellentétben áll a karizmatikus vezérről alkotott kép-pel. A karizma hiánya nem elsősorban Lenin személyiségé-ből következett, hanem főként abból, hogy a szocialista mozgalmakból, még bolsevik változatban is, hiányzott a *Führer-elv*. Plehánov elmélete, miszerint « a nagy emberek pusztán végrehajtói a történelmi szükségszerűségnek » és ezért cserélhetőek fel mindig egy másikkal, mélyen bele-gyökerezett századunk első két évtizedében valamennyi szocialista párt önszemléletébe.

Az uralkodó elit önigazolását — itt a párt régi gárdá-járól van szó, valamint azokról, akik azért csatlakoztak a győztesekhez, mert a győzelmet önmaguk igazolásának tekintették — különböző, bár egymással összekapcsolódó elemek alkották. A párt önmagáról alkotott képe az volt, hogy ő egy világtörténelmi szükségszerűség végrehajtója, a világforradalom élcsapata, a jövő letéteményese, az orosz-orzági és másutt élő proletáriátus *igazi* érdekeinek meg-testesítője. Ez az önigazolás nagymértékben *kötelező* volt, de nem foglalta magába ugyanakkor a társadalmi rend példásnak való elismerését. Mindenekelőtt azért nem, mert az új uralmi rendszert egyáltalán nem tekintették tartós társadalmi rendnek, hanem az eljövendő forradal-mak védőbástyájának, egy új társadalmi rend előfutárának. E tekintetben sokatmondó Leninnek az a megjegyzése, hogy az európai forradalom győzelme után Oroszország ismét fejletlen ország lesz. A volt uralkodó osztályok ki-sajátítását kivéve, minden intézkedést a « rendkívüli álla-potokra » való hivatkozással indokolták meg; a rendszert

ideiglenesnek fogták fel. A forradalom nem fejeződött be, épp csak hogy elkezdődött.

Mint már említettük, a proletáriátus objektív érdekére való hivatkozás a rezsím önigazolásának része volt. Szükségtelen hangsúlyozni, hogy az érdek önmagában nem legitimációs elv, még akkor sem, ha *valódi* érdekekre hivatkoznak. A tárgyalt időszakban azonban csak az önmagát igazoló párt érdeke volt reális, míg az az érdek, melyet a párt állítólagosan képviselt, egyre növekvő mértékben képzeletbeli volt. Lenin világosan beszélt; 1919-ben kijelentette: « Se szabadságot, se egyenlőséget, se *munkásdemokráciát* nem ismerünk el, ha ellentétben áll a munka felszabadulásával a tőke elnyomása alól. » 1921-ben Radek még nyíltabban fogalmazott. A munkások nem támogatnak bennünket, mondotta, « de nekünk nem szabad engedni, rájuk kell kényszerítenünk akaratusunkat ». Ez a nyelvezet a legitimizációval szembeni *közömbösségről* tanúskodik. E közömbösség ellenére a bolsevikok a proletariátusra legalább hivatkoztak és támogatásukat kérték, de (a polgárháborút kivéve) nem igényelték a lakosság többségének támogatását. A parasztság zömét, az úgynevezett közép-parasztokat *semlegesíteni* akarták, azaz rájuk vonatkozóan semmilyen legitimációt nem kerestek azon kívül, hogy tartózkodnak az ellenséges társadalmi erők elismerésétől.

Hogy a bolsevikok megnyerték a polgárháborút, ezt nem az új rezsím általánosan elismert legitimációjának, hanem az előző rendszer *legitimációs válságának* köszönhették. A béke jelszava vonzó volt a háborúba belefáradt katonának. Mégsem a béke ígérete, hanem a nagybirtok felosztása, a földreform volt az, ami igazán számított. A fehérek csapatai veszélyeztették ezt a vívmányt, mivel a régi rezsímet képviselték. A mensevikek és a szociálforradalmárok is a vörösök ügyét támogatták — nem volt világos, hogy milyen jövő várható a bolsevikok alatt, de a cári múlt jólismert volt. A nem bolsevik szocialisták nem tudhatták bizonyosan, hogy az új hatalom szétzúzza-e majd őket, de tudhatták — és tudták is —, hogy ez a sors várna rájuk a régi rendszerben. Jóllehet az új uralmi rendszer fő elemei már 1917-től jelen voltak, a rendszer csak 1921-ben teljesedett ki. A 10. pártkonferencia el-

fogadta Lenin határozati javaslatát a frakciók eltörléséről, valamint Radek javaslatát a mensevik és a szociálforradalmi párt törvényen kívül helyezéséről.

A társadalmi rend legitimálásának szüksége, legalábbis részben, a « szocializmus egy országban » programjával merült fel. Annakelőtte a proletárdiktatúra közismerten a *terror*t jelentette. A terror elve azonban nem a legitimáció elve. A meghirdetett (*nyíltan* gyakorolt) terror a nyers erőszak, ahol egyszerűen zárójelbe teszik a nép egyetértését. A « szocializmus felépítését » azonban úgy értelmezték, mint olyan *forradalmi tettet*, amelynek szüksége van a többség együttműködésére. Ennek folytán a hatalomnak *uralomként* kellett értelmeznie önmagát és a növekvő terrort nem gyakorolhatta nyíltan a továbbiakban. Történelmi részletezés helyett elegendő hangsúlyoznunk, hogy a szovjet politikai uralom a húszas években élte át első legitimációs válságát. Igaz, a párton belüli vita ezt a válságot meglehetősen eltorzítva fejezte ki, és gazdasági változásokhoz vezetett. A válság következménye a totalitárius állam létrejötte volt. A jakobinus diktatúra totalitárius despotizmussá való átalakításában az első mérföldkövet, mint láttuk, 1921-ben rakták le, az utolsót 1929/1932-ben, a kollektivizálással. A legitimációs válság végülis a legitimáció új formájában, a karizmatikus legitimációban oldódott meg.

Könnyen megérthető, miért volt a párton belüli vita a legitimációs válság eltorzított kifejezése és miért nem hatalmi harc, holott az is volt. Amikor Trockij elvetette a « szocializmus egy országban » gondolatát, ez azt jelentette, hogy folytatódjék a mindenfajta legitimáció nélküli öngazolás vonala. Trockij továbbra is ragaszkodott egyrészt a nyílt terrorhoz (Lenin életében még hangsúlyozottabban, mint Lenin maga), másrészt a párton belüli demokráciához, az uralkodó elit testületi szelleméhez. E harcok magatartás folytatásának azonban csak egy — belső és külső — permanens forradalom távlatában volt értelme. Érdekes követni Kámenyev érvelését Trockijjal szemben, aki a párton belüli demokráciát követelte: « *Mert ha most azt mondják, legyen demokrácia a pártban, holnap majd azt mondják, legyen demokrácia a szakszervezetek-*

ben, holnapután a pártonkívüli munkások azt mondhatják, adjatok demokráciát nekünk is (...) és bizonyos, hogy akkor a parasztok miriádjait nem lehet megakadályozni abban, hogy ők is demokráciát követeljenek.» Kámenyev itt csak Zinovjev *elutasító* álláspontját fejezte ki a demokráciával szemben, amely összefüggött a párt újramozgósításával, valamint a gazdaságpolitikában az erőszakolt iparosítás programjával. Buhárin másfajta legitimációt javasolt az életszínvonal emelése és a parasztságnak nyújtott anyagi juttatások révén. Lehetséges, hogy a tömegeknek adott bizonyos engedményekre, s következésképp bizonyos szabadságjogokra is gondolt. Sztálin hatalomvágya — kezdettől fogva — a karizmatikus legitimáció vágyával kapcsolódott össze. Ezért volt az, hogy számára a gazdaságpolitikai döntéseknek csak másodlagos jelentőségük volt. Közvetlenül Lenin halála után Sztálin céltudatosan kialakította az elhunyt vezér karizmatikus képét.

A huszadik századi karizmatikus legitimáció azonban a totalitárius állammal kapcsolódik össze: Sztálin karizmatikus vezetésének előfeltétele volt a totalitárius állam, s ennek megvalósítását Sztálin a legbrutálisabban hajtotta végre.

Szemelláthatóan mind Buhárin, mind Zinovjev programja a legitimációt illetően elsődlegesen *gazdasági* jellegű volt. Itt a legitimáció új kísérletével találkozunk, nevezetesen a szubsztanciális (tárgyi) racionalitás révén elérendő legitimációval.

Az utóbbi időben egyes szakemberek (Konrád, Szelényi, Rigby) a kelet-európai társadalmakat úgy értelmezték, mint amelyek legitimitása teljesen, vagy legalábbis főképpen a tárgyi racionalitáson alapszik. Ez a gondolat előtűnk nagyon kétségesnek tűnik. Jóllehet ezekben a társadalmakban mind a mai napig erre hivatkoznak, ez a legitimációnak csak egy *másodlagos formája* és nem a lényege. Mindazok (pl. a párton belüli ellenzéki csoportok a húszas években), akik megkísérelték a tárgyi legitimációt alapelvnek megtenni, *csődöt mondtak*. Vereségük nem fogható fel merő történelmi véletlenként. Valójában ez a fajta racionalitás tételezhető ugyan, de nem gyakorolható,

legalábbis a szakemberek körében, racionális érvelési mód nélkül, illetve a formális racionalitás és a pluralizmus kiegészítő elve nélkül. A tárgyi racionalitás elve összeegyeztethetetlen a csalhatatlanság dogmájával, ezért a « visszaút » valamilyen formai demokráciához csak idő kérdése. Amennyiben azonban a tárgyi racionalitás csak pusztán ideológiaként szolgál a gazdasági döntések központosítására, mítosszá válik, — s a mítosznak mítoszteremtőkre, a csalhatatlanságba való hitre, más szóval vagy karizmatikus, vagy a hagyományokkal való legitimációra van szüksége. A hagyományok általi legitimáció nem volt gyakorolható a húszas évek végén: az új rendszer nem tudott semmilyen jelentős és általánosan elfogadott hagyományra hivatkozni. Csak két út maradt nyitva: vagy a tárgyi racionalitás valóságos elfogadása, ami előbb-utóbb választási úton történő, legális legitimációra vezet, vagy pedig a tárgyi racionalitás kizárólagosan mítoszként, a karizmatikus formát kiegészítő másodlagos hivatkozásként való felhasználása.

A tárgyi racionalitás eszméje Marxtól származik. Ez persze nem magyarázza meg, miért éppen ez a tétel talált széleskörű alkalmazásra, miközben más marxi tételeket elhanyagoltak. Anélkül azonban, hogy történelmi részletekbe bocsátkoznánk, nyilvánvaló, hogy a formális racionalitásba, pontosabban annak hatásosságába vetett hit, különböző okok miatt, alaposan megrendült századunk első harminc évében. Egyrészt a világ demisztifikálásának tapasztalása, másrészt a formális racionalitás óriási irracionális melléktermékei (világháború, gazdasági válságok) arra késztették az embereket, hogy a tárgyi racionalitás különböző típusait alternatív megoldásokként elfogadják: először is, a piacgazdaság felváltását a Tervgazdasággal; másodsor, a társadalmat a közösséggel; harmadszor, a formális-legális szabályozást a közvetlen cselekvéssel; s végül, a pluralizmust a homogeneitással. Fölösleges hangsúlyoznunk, hogy az alkotórészek e két típusa — különbözőképpen, különböző ideológiákkal — valamennyi totális állam jellemzője. Nemcsak Sztálin, hanem Mussolini és Hitler is büszkén hivatkozott arra, hogy megszüntette a munkanélküliséget — mindhárman « mozgósították » a lakossá-

got « nagy ipari eredményekre » (pl. az autópálya-hálózat Németországban). Azóta a « modernizálás » és a « forradalom » ideológiái meglehetősen elterjedtek, mint az egy párt rendszerre épülő modern despotikus államok legitimizálásának másodlagos formái, — elsősorban a második világháború után, a volt gyarmatokon.

De minden párhuzamos jelenség ellenére a szovjet kísérlet volt az, amelyik teljesen megvalósította ezt a modellt. Mindenekelőtt azért, mert a bolsevik párt ideológiáját oly módon alkották meg és értelmezték, mint *magát a tudományt*, mint a társadalom egyedül igaz tudományát, mint a szocialista jövő szükségszerű bekövetkezésére vonatkozó megcáfolhatatlan ismeretek tárházát. Bár ezt az ideológiát mítoszként használták, sohasem értelmezték annak. A párt vezetői valóban hittek abban, hogy « fel vannak vértézve » az egyetlen igaz tudással, s történelmi küldetésük, hogy a társadalom « anyagát » mint nyersanyagot formálják a történelmi cél elérése érdekében, még akkor is, ha az « anyag » — azaz az ember — nem enged. Mindezt úgy értelmezték, mint a társadalom felülről való forradalmi átalakítását. Amint azonban a pártvezetők valóban a gazdasági és társadalmi átalakítás feladatával kerültek szembe, tehetetlenné váltak, s ez mindenekelőtt Leninre áll. A « tudomány » impotenssé vált, amikor alkalmazásra került a sor. Annak érdekében, hogy egy társadalmi rendszert totálissá tegyenek, a tárgyi [lényegbeli] racionalitás elvét kellett alkalmazni, de ez csak *politikailag*, nem pedig gazdaságilag és társadalmilag bizonyult racionálisnak. Az « egyetemes racionalitás » nem volt egyéb, mint kötelező hitvallás: a bevetett emberi energiák és életek rettenetes pocskékolása túltett a formális racionalitás legrosszabb lázálmán, míg az eredménynek magának *semmi* köze sem volt a kitűzött « célhoz ». Még az igazi eredményt, a hatalmas, de rosszul szervezett ipart, *sem volt hivatalosan szabad* azonosítani a tulajdonképpeni céllal. Sztálin « A szocializmus közgazdasági problémái a Szovjetunióban » című művében hevesen támadta Jarsenkót, amiért az az ipari növekedést mint célt tételezte.

Mégis, a tárgyi racionalitás mint ideológia a legitimáció másodlagos elve lett. Csak másodlagos elv lehetett, mert

akinek csak a legcsekélyebb józan esze volt, láthatta és tapasztalhatta alkalmazásának irracionalitását. A józan ész ki kellett küszöbölni, az « értelmet » ideologizálni kellett, az észlelést el kellett torzítani, hogy a misztikus lényegracionalitást mint racionalitást fogadják el. Mindezt a karizmatikus legitimáció révén érték el.

A totális állam karizmatikus legitimációval párosulva terrorisztikus totalitarizmushoz vezet. A két alkotóelem azonban nem szükségképpen egyidejűleg készül el. A Davidson szerint Olaszország csak 1926-ban vált totalitárius állammá. A Szovjetunióban az állam már totális volt, amikor a karizmatikus legitimáció fokozatosan gyökeret vert. Sztálin halála után pedig a Szovjetunió megszűnt terror-állam lenni, de megmaradt totalitáriusnak.

Ha meg akarjuk határozni, mi is a totalitarizmus, ajánlatos elfogadni a totális fasizmus szülőapjának meghatározását. Mussolini a következőket írta: « Az állam fasiszta koncepciója mindent felölel; rajta kívül nem létezhetnek emberi vagy szellemi értékek. Így értelmezve a fasizmus totalitárius, és a szintétikus, egységes értékmeghatározó fasiszta állam értelmezi, fejleszti a nép egész életét és felfokozza erejét. » A totalitarizmus tehát azonos a politizált társadalommal (vagyis a civil társadalom alárendelésével és kiirtásával), valamint mindennemű *elismert* pluralizmus kiiktatásával. Az értékek pluralizmusa természetesen fennállhat, de törvényen kívül áll és üldözött. A büntetés mértéke országonként és történelmi koronként változhat, de az elv ugyanaz marad.

A karizma legitimálja a totális rendszereket mindazon esetekben, amikor azok nem legitimálhatók a hagyományokkal. Hitler karizmatikus személy volt; Sztálin nem volt az, de mégis sikerült, habár kevésbé eredményesen, fokozatosan megteremtenie saját karizmatikus képét.

Karizma annyit jelent, mint egy látszólag vallásos hit egy személy *mindenhatóságában* és nem csupán felsőbbrendűségében. A mindenhatóságot nap mint nap igazolni kell azáltal, hogy a tömegeket újabb és újabb « győzelmekre » mozgósítják. Az az elképzelés, hogy állandó veszély forog fenn, amelyen csak a Führer bölcsessége és akaratereje képes felülkerekedni, a karizma szerves része.

Ha nem áll fenn valóságos veszély, pótlékokat kell teremteni. Egy fasiszta vezetőnek *szüksége van* a külső és belső ellenség elleni *háború* állandósítására. Mi több, e hitet a népnek magáévá kell tennie, s ez feltételezi a racionalitás, a józan ész és a köznapi észlelés eltorzítását. S végül: *általános félelem keltése nélkül nincsen hit.*

Amikor azonban azt állítom, hogy Lenin életművének fenntartása érdekében a terrorisztikus totalitárizmus a jakobinus terror szükségszerű következménye volt, nem arra gondolok, hogy a sztálini tömegterror hihetetlen méretei ugyancsak szükségszerűek voltak. A több, mint húsz millió ember, akit a « vezetés » pusztított el, *ennek* a vezérnek az áldozata volt, sorsuk nem magyarázható meg pusztán az adott társadalmi rendszerrel. Mindamellett a terrorisztikus-totális rendszer létrehozása a Szovjetunióban már csak azért sem történhetett meg viszonylag nagyszámú áldozat nélkül, mert a folytonos háborúnak befelé kellett irányulnia. A Szovjetunió abban az időben túlságosan gyenge volt ahhoz, hogy háborút kezdjen a « külső » ellenség ellen és Sztálin okosan tette hogy nem kockáztatta kalandokban a hatalmát. Másrészt viszont Sztálin létrehozott egy rendszert amelyben egyetlen párt van. Ez az egypárt azonban *nem* terrorisztikus pártként indult. A katonai fegyelem a túlcentralizáltság, valamint annak ellenére, hogy készen állt « osztályellenségként » megbélyegzett egész társadalmi csoportok kiirtására, a párt, melyet Sztálin örökül vett át, messzemenően nem volt terror-párt. Egy ilyen pártnak lelkiismeretlen gyilkosokból kell állnia, míg a bolsevik vezetőknek, bár hajlamosak voltak tömegterrorra, voltak skrupulusaik. A bolsevik pártban nem létezett Führer-elv. [...]

A pártot át kellett alakítani. Könnyen lehetséges, hogy igaz R. Conquest koncepciója, amely szerint Sztálin már 1934-ben megtervezte a párt átalakítását engedelmes eszközzé, oly módon, hogy kiirtja vezetőinek többségét és tagságának jelentős százalékát, s hogy ezt az ötletet Hitler-től kölcsönözte, ahogyan az elbánt Röhm-mel és elvbarátaival. Az effajta eljárás széleskörű elfogadtatása azonban csak tömegterrorral volt elérhető, a terror rendszeres, egymás után következő periódusaival, amelyben hisztéria

és fellélegzés váltakozott. Sztálin még azt is elhitette, hogy *mások* felelősök a terror fellángolásáért, ő maga kizárólag az enyhülést hozza... Sztálinnak sikerült majdnem az egész országba beoltani a kollektív felelősség érzését az elkövetett bűnök miatt, s így karizmatikus legitimációja az önvédelem « természetes » ösztönére is épült. Nemcsak a terror haszonélvezői magasztalták nevét, hanem az áldozatok is, akik kivégzésük előtt, a koncentrációs táborokban éhezve és megalázottan is áldották hóhérukat. S még azok is, akik gyűlöltek őt, mindent személyiségének, emberfölötti gonoszságának tulajdonítottak. A karizmatikus legitimáció beteljesedett.

A karizmatikus típusú legitimációban a rendszer és a vezér legitimációja *azonos*, a vezér *maga* a rendszer szimbólikus megtestesítője. Az úgynevezett « személyi kultusz » csupán ennek az azonosságnak kifejezője. Ezért csak a terrorisztikus totalitarizmus, nem pedig a totalitarizmus mint olyan zárja ki, hogy megkülönböztessük a rendszert a vezértől.

A Szovjetunióban a karizmatikus legitimáció történelmileg elavulttá vált a II. világháborúban aratott győzelme után. Attól kezdve ugyanaz az uralmi rendszer másképpen is legitimálható lett volna, a kormányzat és a rendszer differenciálódásával, s így az elit tömegterror nélkül is kormányozhatott volna. Mi több, bizonyos szempontból tekintve a rendszer csak úgy maradhatott fenn, ha a terrorisztikus totalitarizmust pusztá totalitarizmussá alakítja át.

Ez az átalakulás azonban nem történt meg azonnal. A terror-rendszerek vagy vezérük halálával, vagy háborúban elszenvedett vereséggel tűnnek el. Hogy Sztálin utolsó éveiben örült volt-e vagy sem, titok marad. Tudjuk viszont, hogy kitartott rendszere logikája mellett, legalábbis egy történelmi pillanatig tartó habozás után. Folytatta a mesterséges válságok felidézését és a kivégzések új hullámában új meg új bűnbakokat pellengérezett ki az országon belül és kívül. Sztálin a nyugati hatalmakkal együtt felelős volt a hideg-, és Kínával együtt a koreai « meleg » háborúért, terror-rendszereket teremtett a megszállott területeken, ismét milliókat küldött táborokba és újra kezd-

te hű gárdájának kivégzését. Ez utóbbi sokatmondó álláspontunk szempontjából. A « jezsovcsina » óta Sztálin soha sem veszélyeztette legközelebbi munkatársait, hiszen azok az ő teremtményei voltak. Lehetséges, hogy a viselkedésében beállott váratlan változás a háború után bekövetkezett *rejtett legitimációs válságnak* volt köszönhető. Sztálin környezete talán érezte az idők változását és megkísérelte eltörölni a rendszer és vezére közti *teljes* azonosítást. A XIX. pártkongresszus összehívása, amelyen Malenkov tartotta a fő beszámolót, alátámaszthatja a fenti tételt. Mindamellet a szovjet történelem második legitimációs válsága csak Sztálin halála után vált nyilvánvalóvá. Ebből a szempontból fontos lenne tudnunk, vajon megölték-e vagy természetes halállal halt meg.

A terrorisztikus totalitarizmus Sztálinnal együtt meghalt. Nem azért, mert senki sem volt alkalmas a karizmatikus vezér szerepére, hanem azért, mert még Sztálin életében fölöslegessé vált. A gyászbaborult ország fellelegzett.

Hruscsov levonta a helyzetből fakadó nyilvánvaló következtetéseket, megszüntette a belső és külső háborúkat. A tábork foglyai kiszabadultak, s az enyhülés politikája kezdetét vette. A tömegterrorral való nyílt szakítás érdekében le kellett rombolni a karizmatikus vezér képét. Csak akik soha nem éltek totális államban, azok nem mérlik fel, mekkora szimbólikus jelentősége volt annak, hogy Sztálingrád nevét megváltoztatták és a « nemzet atyjának » múmiáját eltávolították a mauzóleumból.

A legitimáció karizmatikus típusát így tehát elvetették. Az a *negatív* legitimáció, amelyet a lenini jakobinizmus idejéből ismerünk, ugyancsak lehetetlenné vált. Ez nemcsak a Sztálinnal való szakítást jelentette volna, hanem azzal az egész uralmi rendszerrel is, amely Sztálin karizmájának jegyében működött. Ez sokkal inkább *bevezetés* lett volna egy *új* uralmi rendszerhez, amely ellentmondott az uralkodó csoport érdekeinek (beleértve Hruscsovot is). Igaz, akadt azért olyan kommunista vezető is, itt elsősorban Nagy Imrére gondolunk, aki tovább ment Hruscsovnál, nevezetesen abban, hogy elfogadott egy új, a nép-szuverenitáson alapuló uralmi rendszert.

Hruscsov kísérletező elme, az állandó változások híve volt. Ha különböző kísérleteit és terveit tekintjük, világossá válik, hogy még legostobább ötletei is valahogyan a tárgyi racionalitás megvalósítását célozták. Legfőbb törekvése az volt, hogy túlszárnyalja a legfejlettebb kapitalista országokat az egy főre eső termelés tekintetében, s így elérje a kommunista ígéret földjét. Ennek a pontos dátumát is megjósolta. Hruscsov több terméket ígért a személyes fogyasztás számára, magasabb életszínvonalat, terveket kovácsolt a mezőgazdasági termelés gyors növelésére, s Amerikában a tervező elme felsőbbrendűségével büszkélkedett. A szovjet történelemben másodszor akarta valaki a tárgyi racionalitást a legitimáció fő típusának megtenni. S ugyanazon okokból ez másodszor is csütörtököt mondott.

Csaknem minden vezető rétegnek van annyi esze, hogy megoldja legitimációs válságát, ha az egyáltalában megoldható. A hatvanas évek Szovjetuniójának esetében azonban ez a feladat nem is kívánt egy kiemelkedő elmét. A pártvezetők szilárd hite abban, hogy a *hagyomány* révén joguk van a hatalomra, soha sem ingott meg. A párt fél-évszázada uralkodott az országon s megteremtette azt a társadalmi-gazdasági struktúrát, amely teljesen megfelelt uralmi rendszerének. Az egymást követő kivégzési hullámok következményeképp nem maradtak politikai ellen-erők a színen. Uralmuk alatt aratta az Orosz Birodalom legnagyobb győzelmét a napóleoni háború óta, s vált fokozatosan szuperhatalommá, az Egyesült Államok egyenrangú partnerévé, melynek döntő szava van a világ sorsának eldöntésében, és melynek befolyási övezete egyre növekszik. Így hát nem csoda, hogy *a hagyományokkal* való önlegitimáció a szovjet vezetők számára *természetesnek* tűnt.

Az új legitimáció két hagyomány — az orosz (nemzeti) és az 1917 óta tartó szovjet uralom hagyományának — kombinációja.

A nacionalista nagyorosz eszme újbóli bevezetését, mint a legitimáció másodlagos formáját, már Sztálin kezdeményezte. Történelem-szemléletében azonban a nagy diktátorok és « modernizálók » alakja paradigmátikus volt, ön-

maga karizmatikus szerepének ősi orosz előfutáraiként szerepeltek: Rettegett Iván, Nagy Péter, a hadvezérek és a hódítók, akikkel azonosította önmagát. A régi hagyományokon alapuló új legitimációban nagyobb hangsúlyt nyer a nemzet és a birodalom, s helyet kap a régi uralkodó elit « felelősségteljes része ».

A hagyományokon alapuló legitimáció azonban elsősorban a szovjet hagyományra hivatkozik. A nacionalista hagyomány ápolása ugyanis veszélyes lehet, mert felzaklathatja a nem orosz nemzeteket, s ez a veszély egy sok nemzetiségű országban nem kerülte el a vezetők éberségét.

Az uralmi rendszer csak akkor hivatkozhat a szovjet hagyományokra mint legitimációs forrásra, ha magát folytonosságnak tekinti. A pártvezetés erőteljes ellenállása Hruscsov desztalinizálási politikájával szemben nem az uralkodó réteg « sztálinista » hitvallásának vagy hajlamának tulajdonítható. Mint említettük, a terrorisztikus totalitarizmus Sztálinnal együtt meghalt, már elavult Sztálin halála előtt, és senki sem tudta vagy akarta újból bevezetni. Fontos érdekek fűződtek ahhoz a közösen hozott elhatározáshoz, hogy Sztálin kormányzati módszereit eltemetik: mindenki jobban szereti, ha ágyban hal meg, mint ha kínozzák, felakasztják vagy agyonlövik. A desztalinizálás hevessége, a múlt bűneinek felhánytorgatása azonban a hagyományra hivatkozó legitimációt fenyegette, kérdésessé tehetette a vezetők uralomra való jogát. Ezért kellett szakítani a XX. kongresszus örökségével, jóllehet a XX. és a XXII. kongresszus a múltbeli bűnökről szólva korántsem tárta fel mindazt, ami valójában történt. De még ez a csekély rész is több volt, mint amit a hagyományon alapuló legitimáció elviselhetett. Az önlegitimáció és a tulajdonképpeni legitimáció céljából az uralkodó csoportnak pontot kellett tennie történelemkönyvében a Sztálin-fejezet végére, hogy új lapot nyisson, ki kellett irtania Sztálint a « nép emlékezetéből ». Ezt el is érte.²

² Amikor Jevtusenko hét évvel ezelőtt fiatalokkal találkozott, egy hevenyészett körkérdést intézett hozzájuk Sztálin áldozatainak számát illetően. Azt a választ kapta, hogy valószínűleg több ezren is lehettek.

A hagyománnyal való legitimáció *konzervatizmust* jelent és ez valóban jellemző a mai Szovjetunióra, ahol « gerontokrácia » uralkodik. Mindennemű korábban engedélyezett társadalmi és gazdasági kísérletet betiltottak. Még a legkisebb változást is elvetik, sőt, a beígért reformokat sem hajtják végre. A kultúra teljesen megmerevedett, a családi élet és a nevelésügy is régimódi. Az állam természetesen nem veszítette el totalitárius jellegét, a pluralizmus nem nyert polgárjogot, de ezt a hagyományt is meg kellett újítani, mert a « kivételes állapotra » való hivatkozás egy hagyományra alapuló legitimációban lehetlenné vált.

Mi a titka annak, hogy a szovjet vezetők tradicionalizmusra bevált? A válasz az, hogy a Szovjetunió jelenlegi uralmi rendszere valójában hagyományos, és mint ilyen elfogadott.

Közhely, hogy Oroszországban sohasem volt demokratikus rendszer. De voltak közvetlen és képviselői demokráciáért harcoló mozgalmak. Főleges mondanunk, hogy ezeket az erőket Sztálin alatt egymásután kiirtották. Kihaltak azok a szülők, akik az uralom alternatív képét közvetíthették volna gyermekeiknek. A hatóságok szeszélyes döntéseinek szó nélkül való tudomásul vétele, a felszentelt uralkodó mítosza, a gazságok passzív türelemmel való elviselése, a megváltoztathatatlan sorsba vetett hit, mászóval, a jobbagység viselkedési típusai mélyen belegyökereszktek egy olyan népességbe, amelyet évszázadokon át tartó autokratikus uralom formált. Ezeket a megszokott viselkedésmódokat csak meg kellett erősíteni, hogy a meglehetősen fiatal demokratikus minta teljesen feledésbe merüljön. Még akik tudatában vannak annak, hogy a demokrácia az uralom alternatív rendszere lehetne, még azoknak sincs többé *társadalmi képük* arról, hogy mit jelent valóban a demokrácia. Az összes szokásokat, magatartásokat, készségeket, sőt még a nyelvezetet is a totalitarizmus teremtette, s a mindennapi életben az emberek második természetévé vált. A dolgok állásával való tényleges elégedetlenség nem mond ellent annak a sajnálatra méltó ténynek, hogy a rendszer « természetessé » vált elnyomott alattvalói számára. Ez részben még a « disszi-

densek » magatartására is jellemző, akiknek egy jórésze hisz a régi orosz életforma felsőbbrendűségében a nyugati dekadenciával szemben, megveti a demokratikus módszereket, a civilizált magatartás szabályait, a formális racionalitást, a katasztrófa és megváltás kategóriáiban gondolkodik stb. Ebből is látható, milyen nehéz kigyógyulni bizonyos társadalmi bajokból.

A legitimációnak a kelet-európai országokban kialakult típusai úgy foghatók fel, mint a szovjet modell miniatürizált utánpótlói, időrendi eltolódásokkal és különböző változatokkal. Mindamellett van egy el nem hanyagolható alapvető eltérés. Némelyik kelet-európai országban — mindenekelőtt Lengyelországban, Magyarországon, később Csehszlovákiában — a legitimáció tömegbázisa sohasem volt olyan széles, mint a Szovjetunióban. Sztálin haláláig nagyjából megegyezett a párttagok körével; azóta azonban egy fontos változás figyelhető meg. Már említettük, hogy a párttagság egyik legfőbb funkciója a rendszer legitimálása, párttagok azok lehetnek, akik vakon bíznak a rendszerben, azt példásnak és kötelezőnek fogadják el. A kelet-európai országokban azonban mindez elveszítette funkcióját. A pártba való belépés pusztán formalitássá lett és részben enyhe nyomás hatására, részben érdekből történik. A párttagsági könyv megnyitja a kapukat a kivételezett, vagy legalábbis meglehetősen jó állások felé anélkül, hogy az illető magasszintű szakmai képesítéssel rendelkezne. A taggyűlés az egyetlen hely, ahol — még ha szűk korlátok közé szorítva is — a nyilvános vita megengedett vagy eltűrt. Ennek következtében a közvélemény befolyásolásának szándéka is oka lehet annak, hogy valaki belép a pártba. A párttagok *magánvéleménye* azonban egyáltalán nem különbözik a pártonkívüliekétől. A vezetők ezzel tökéletesen tisztában vannak, ezért van az, hogy egyre inkább csak a párttagok *nyilvános* szereplésével törődnek. Mi több, ezért nem használják többé a párt egészét, mint a legitimációt szolgáló testületet. Ilymódon az önlegitimáció azonosult a vezető funkcionáriusok, bürokraták és a legmagasabb szintű « technokraták » egyrészének legitimációjával.

A kelet-európai modell és a szovjet paradigma közti különbség második vonása az, hogy Kelet-Európában a nacionalizmus, a nemzeti hatalom és méltóság sohasem válhatott a másodlagos legitimáció forrásává. Voltak ugyan kísérletek erre, de ezt a megszállott országok lakossága elutasította. Csak Romániában tett szert viszonylagos sikerre, az egyetlen olyan kelet-európai országban, amelyik játssza a látszólagos függetlenség játékát s amelyik sohasem adta fel a totalitarizmus némely « mussolinista » vonását.

Némely kelet-európai ország törvényeken alapuló, pluralista államot hozott létre a második világháború után, noha a Szovjet Hadsereg jelenléte és a hatalmi egyensúlyba való közvetlen beavatkozásai korlátozták cselekvési szabadságukat. Sztálin terve szerint ezeknek a rezsimeknek terrorisztikus-totalitárius államokká kellett átalakulniuk. Az általa kijelölt mini-Sztálinok művi karizmája csupán visszfényei az övének; bármelyiküket bármikor elbocsáthatta, börtönbe vethette vagy kivégeztethette. S még a kirakatpereket is a szovjet titkosrendőrség fabrikálta. Nem volt hitelük még a társgyilkosok előtt sem, akik tudták, hogy ők nem számítanak, hogy csak szerepet játszanak egy drámában, amelynek eredetijét másutt őrzik. A terrorisztikus totalitarizmus e tekintetben is meghalt Sztálinnal: Magyarországon egy csapásra, más államokban fokozatosan. A legitimációs válság azonban nem volt megoldható.

Magyarország — egy ideig, az 1956-os forradalom leverése után — megismételte az önigazolás lenini modelljét. A Kádár-kormány első időszakában *negatív legitimációt* használt. Állandóan az előző kormány legitimációs válságára hivatkozott (a « Rákosi-klikk » és az « ellenforradalom » bűneire), s ezeket a hivatkozásokat nyílt terrorral párosította. A legitimáció akkori uralkodó típusának átalakítása hagyományokra hivatkozó legitimációvá minden kelet-európai országban leküzdhetetlen nehézségekbe ütközött. Az egyetlen hagyomány, amelyre az uralkodó körök hivatkozhattak, nem a sajátjuk, hanem a Szovjetunióé. Ezért kellett egyidejűleg elfogadni és vállalni a szovjet párt « vezető szerepét » és « a szocializmushoz vezető nemzeti utat ». A kettő közti szakadékot csak nagyarányú

tiszta pragmatizmussal lehet áthidalni. Az uralkodó réteg természetesen ragaszkodik vezető szerepéhez, de ha felmerül, hogy milyen jogcímen, akkor erre nem lehet őszintén válaszolni.³ A « világ megosztottságára » mint *tényre*, a szovjet jelenlét *szükségességére*, a « rendre » mint olyanra való hivatkozás, azaz az érdekek azonosítása a fennálló renddel: a növekvő pragmatizmus alkotóeleme és része. A védekező és bizonytalan önigazolás következtében az uralkodó csoportnak másodlagos legitimációkhoz kell folyamodnia. Magyarországon a pragmatizmust a tárgyi racionalitás jól ismert orvossága egészíti ki. A Hruscsov által kinevezett kormány soha sem tudott teljesen megszabadulni öröksége bélyegétől.

A tárgyi racionalitás hivatkozási rendszere azonban szükségképpen csődöt mond. Ha túl akar jutni az önlegitimáció korlátain, akkor újból be kell hoznia a formai racionalitást, egyfajta pluralizmust s végül el kell viselnie az uralmi rendszer átalakulását. Ha erre nem hajlandó (mert hogy ez az uralkodó réteg uralmának feladását jelentené, ami lehetetlen), akkor a tárgyi racionalitás a kormányzat pragmatizmusának pusztá megideologizálását szolgálhatja csak. S időnként a nem-legitimált erőszak meztelen és brutális mutogatásával és használatával kell párosulnia, ismét csak pragmatikus alapon. Kelet-Európában tehát a legitimációs válság nemcsak azért állandósult, mert a lakosságnak van elképzelése egy alternatív,

³ Természetesen itt nagy általánosságban szólunk. Vannak vezetők, akik elég cinikusak ahhoz, hogy csak saját privilegizált helyzetükre gondoljanak; vannak bürokraták, akik készek minden lehetséges rendszert kiszolgálni és vannak hívők, akik szívükben lojálisak maradtak a szocializmus ügyéhez, némelyikük nem is azonosította a szocializmus fennálló formáját az « ideálissal ». Ezeket a személyes különbségeket azonban egy szociológiai magyarázatban zárójelbe kell tennünk.

egyszersmind példásnak tekintett uralmi rendszerről, hanem azért is, mert az uralkodó réteg képtelen kidolgozni saját legitimálásának jelentősséggel és kötelező erővel rendelkező formuláját s nincs olyan párt, amely ezt magáévá tenné és a nyilvánosság előtt képviselné.

(*Angolból fordította Varga Iván*)

Utóirat 1980 szeptemberében

1979 nyarán írott tanulmányomban (melynek az itt közölt írás rövidített első fejezete) a kelet-európai társadalmakat totalitárius rendszereknek írtam le. Meghatározásom szerint totalitárius az a rendszer, mely törvényen kívül helyezi a pluralizmust. Bár pluralizmus többé-kevésbé *létezik* minden kelet-európai államban, az alternatív eszméket, ideológiákat és cselekvési módokat képviselő erők törvényen kívül élnek és működnek, legfeljebb *megettúrtek*, de sosem *elismertek*. Ahhoz, hogy ne túrják meg őket, azaz, hogy fő képviselőiket perbe fogják, internálják vagy megfenyítsék, nem kell új törvényeket hozni, még be sem kell zsenge intézményeiket tiltani; elnyomásuk pusztán politikai döntés, adminisztratív intézkedés kérdése. A független szakszervezetek engedélyezése Lengyelországban ehhez képest *fordulatot* jelent. Itt ugyanis egy alternatív (párttól független) társadalmi erő jogi elismeréséről, törvénybeiktatásáról van szó. Az a pillanat, mikor a Szejm *megszavazta* a független szakszervezetek létesítését, végetvetett a társadalom totalitárius szerkezetének. Függetlenül attól, hogy mit hoz a jövő, függetlenül attól, hogy el fogják-e nyomni a későbbiekben a pluralizmus ezen első formáját, a tény maga szimbolikus, mert *precedens*. Lehet-e detotalizálni a kelet-európai társadalmakat? Elméletileg erősek a kétségeim, érzelmileg nagyok a hiteim. Akárhogy végződik a mérkőzés ebben a szakaszban, bizonyos, hogy hosszú lesz. Az orosz munkásmozgalom annakidején Lodz-ból indult el.

H. Á.

A marxizmus és a kelet-európai tanulságok

A Budapesten élő Vajda Mihály Lukács György tanítványainak szűkebb köréhez tartozott. Husserlről, a mítoszról és a fasizmusról írt munkái tették ismertté. 1973 óta a tudományos életből kitiltották, azóta fiókjának, a párhuzamos nyilvánosságnak és külföldi folyóiratoknak dolgozik. Két évig a brémai egyetemen adott elő.

Az alábbi szöveg, amely Marx és Lukács alapvető koncepcióját veti bíráló alá, Vajda egy eddig kiadatlan műhelytanulmányának tömörített változata. Az eredeti fogalmazvány 1977-ben vitaindító írásnak készült, kiadásra nem került. A rövidítést a szerző maga végezte el 1979 nyarán.

A marxista szocializmus rossz tradíciója, hogy mindig keveredik benne a polgári társadalom és a 19. századi kapitalizmus képe. Magánál Marxnál a kiindulópont a polgári társadalom kritikája volt — az elidegenedés három alapformájának kritikája —, ettől jutott el a kapitalizmus kritikájához, méghozzá úgy, hogy a kapitalista termelés szerkezetében vélte felfedezni a polgári társadalomban a végsőig fokozódó elidegenedés okait. Ettől kezdve fő törekvésévé a tőke-munka viszony és az annak megfelelő osztálytagozódás elemzése és abban az értelemben « tudományos » kritikája volt, hogy ki akarta mutatni: a kapitalista termelési viszonyok ellentmondásai szükségképpen vezetnek az e viszonyok által meghatározott polgári társadalom permanens és megoldhatatlan

válságához. A kiút egy új, kommunista társadalom, amelyik a termelési viszonyok radikális megváltoztatásával egyben a polgári társadalom ellentmondásainak megoldását, a polgári társadalom megszüntetését is jelenti.

Maga a szocialista mozgalom, amelyet a marxi teória iniciált, kezdetben nem is igen érzékelt belőle mást, mint a kapitalizmus kritikáját; azon belül is természetesen az osztályviszonyokra koncentrált: egy meghatározott szociális helyzetű csoport mozgalma volt, feladata nem is lehetett más, mint e csoport társadalmi helyzetének megjavítása. Az öntudatos reformizmus elképzeléseinek és cselekvési formáinak éppen az adta meg a maga — jogosult — pátoszát, hogy be *kellett* látni: a feladat megvalósítható nemcsak a polgári társadalom alapvonásainak érintetlenül hagyásával, hanem még a kapitalista termelési és tulajdonviszonyok fenntartása mellett is. Sőt, a reformizmus a maga teoretikusan kierelelt formájában — Berstein — azt az álláspontot fogalmazta meg, hogy a munkásosztály szociális helyzetének alapvető megjavításához éppen nem a polgári társadalom megszüntetésére, hanem *tényleges megvalósítására* van szükség. Magyarán: a munkásosztály gazdasági és szociális követeléseinek kielégítéséért folytatott harcát csak akkor képes győzelemre vinni, ha politikai tevékenységével kivívja a teljes politikai demokráciát. 1914-ig a reformizmus munkásmozgalmon belüli ellenfelei nem ezeket a célokat kérdőjelezték meg. De azt állították, hogy e célok csak a kapitalista társadalmi rend kereteinek megsemmisítésével érhetők el.

Az « igazi » Marxból valóban édeskevés maradt meg. Hiszen akárhogyan alakult is Marx gondolkodása, az elmélet *kiindulópontját* nem a kapitalisztikus viszonyok *szociológiai* kritikája, hanem a polgári világrend *filozófiai* kritikája képezte, szemben a proletármozgalom gyakorlati valóságával, amely éppen az előbbiből indult ki. A proletárszocialista mozgalom célja a kapitalizmus viszonyainak humanizálása, nem pedig a polgári társadalom radikális tagadása volt. Néhány évtizedre a polgári világrend filozófiai kritikája ismét a filozófia belügyévé lett. Egy új intellektuel « mozgalom » vállalta a képviselőletét,

amelyet romantikus antikapitalizmusnak nevezünk. Hogy ennek — ill. különböző képviselőinek más és másképpen — a világháború után sikerült ismét újfajta tömegmozgalmak részévé válnia, azt a reformista szociáldemokrácia 1914-es csődje eredményezte. A későbbiekben kísérletet kell tennem ennek a csődnek valamiféle magyarázatára. A jelen pillanatban azonban szeretnék visszakanyarodni a polgári társadalom marxi filozófiai kritikájához, ennek fényében szeretném az említett ún. romantikus antikapitalizmust is szemügyre venni. Szeretném tisztázni, hogy én magam milyen értelemben tekintem azt a fajta kritikát jogosultnak, miben látom a funkcióját és miben látom a veszélyeit.

A polgári társadalom transzcendentálhatatlan; ebben a transzcendentálhatatlanságban nem valamiféle történelmi szükségszerűséget látok, még kevésbé hiszem azt, hogy *ezt* az állítást bármiféle logika alapján igazolni lehetne. A transzcendentálhatatlanság korunk gyakorlati ténye, és ez a tény abban nyilvánul, hogy századunk minden olyan többé-kevésbé sikeres tömegmozgalma, amely jogosultságát a kapitalizmus által teremtett vagy a kapitalizmus által ki nem küszöbölt szociális ellentmondások szociológiai kritikáján túlmenően az emberi érintkezési viszonyok filozófiai kritikájára kívánta építeni, a gyakorlatban nem a polgári társadalom — a szó filozófiai nem pedig szociológiai értelmében — antihumánus vonásait semmisítette meg, hanem a polgári társadalom pozitív vívmányait.

Az elidegenedés világa, a polgári «világállapot» természetesen semmiféle értelemben sem «condition humaine», éppen úgy meg is szűnhet, ahogy kialakult, semmiféle érvet szükségképpen fennmaradása mellett felhozni nem lehet, de *totális* megszüntetése egyben mindazoknak az értékeknek a megsemmisülését is jelentené, amelyek vele együtt születtek. Sorra-rendre:

1. A modern dinamikusan bővülő termelés, amely egyedüli biztosítéka az ember nembeli képességei állandó növekedésének, elképzelhetetlen a munkamegosztás megszüntetése mellett, amin nem csupán egy tisztán techni-

kai jellegű munkamegosztást értek, hanem valamit, ami kétségtelen kihatással van az emberek szociális státuszára is, ha ez a szociális státusz nem is osztályhovatartozás vagy hasonló.

2. Az egymásra nem — vagy csak csekély mértékben, bizonyos efemer aspektusokban — vonatkoztatott zárt közösségek felbomlása, az emberi érintkezés egyetemessé válása, ill. ennek tendenciája szükségképpen kizárja azt, hogy az ember érintkezési viszonyainak többsége személyek, ne pedig funkciók közötti érintkezési viszony legyen, s ami ennél még nagyobb « baj », kizárja azt is, hogy az egyes személyek legalapvetőbb, személyes érintkezési viszonyai totálisak legyenek.

3. Nem kell túl sok szót vesztegetni arra, hogy a modern termelés feltételei, a « világerintkezés » illuzórikussá tesz minden olyan elképzelést, amelyik szeretné kiküszöbölni az elidegenedett társadalomirányítás- és intézmény-rendszert. Az elidegenedett szabályozás — a jog és a tőle elválaszthatatlan állam — a többségében funkcionális viszonyokat felmutató modern társadalomban elvileg nem helyettesíthető az erkölccsel.

4. Az elidegenedés tudati aspektusának felszámolása mindenképpen illúzió. Az egzisztáló tudat interszubjektivitása, szociális determináltsága ellenére mindig individuális. Az ember világformáló aktivitása pedig semmiképpen. Az individuumnak — minthogy nem azonosulhat a nemmel: a szélsőséges romantika ilyen értelmű követelménye persze éppen ezért tökéletesen érthető, ha abszurd is —, a nembeli értékek, az emberi nem teremtette világot bizonyos alapvető aspektusaiban idegenként kell tudomásul vennie. Az individuum tudata számára létezik — és szükségképpen létezik — a transzcendencia, bármilyennek tételezze is annak természetét. A filozófia — és a nembeliséget reprezentáló összes többi tudatformák — szükségképpen csupán egy aspektusát, egy mozzanatát képezhetik az egzisztáló tudatnak; annak az igénynek a kielégülése, hogy minden egyes egzisztáló tudat nembeli, teljes egészében nembeli tudattá váljék, végső soron az individualitás megsemmisítését jelentené. Nagyon lényeges kérdés, hogy az egzisztáló tudat miként

bírkózik meg a maga skizofréniájával. Nem tudja azt elviselni és valóban őrült tudattá lesz, teljesen elnyomja magában tudatának nembeli mozzanatait és azonosul partikuláris énjével, tudatilag megsemmisíti a maga partikularitását, stb. A normális individuális egyensúly megteremtéséhez úgy hiszem szükség van a tudatstruktúra elidegenedett aspektusainak átlátására, de nem megszüntetésére: az lehetetlen vagy embertelen követelmény.

Ergo: az elidegenedés-kritika feladata nem lehet egy olyan mozgalom kezdeményezése, amelyik az elidegenedés megszüntetésére törekszik. Feladata a polgári világrendhez tartozó negatív — de totálissá soha nem váló — tendenciák *tudatának az ébrentartása*, azzal a céllal, hogy elmenjünk korlátozásukban addig a maximumig, amíg az még nem veszélyezteti a polgári társadalom alapvető vívmányának — az individuum szabadságának — a fennmaradását. Persze: a romantika, majd a romantikus anti-kapitalizmus tudatosan reakciós válfajaitól a romantikus szocializmus mindig is megkülönböztette magát éppen azért, hogy az elidegenedés megszüntetését az individuum szabadságával együtt tételezte. De vagy-vagy: vagy megszüntetni akarod az elidegenedést, s ezzel — ha nem is látod át vagy nem is vallod be magadnak — meg akarod szüntetni az individuum szabadságát is; vagy nem mondasz le az individuum szabadságáról és akkor a szocializmus sokkal bonyolultabb dolog lesz: « a demokrácia vállalásának lassú, szemre nem heroikus, de mélyen felelősségteljes, lelket megőrlő, hosszadalmas és tanító küzdelme ». (Lukács) Mozgalom, amelynek végcélja nem semmi, hanem nincsen. A szocializmus feladata nem új társadalom teremtése, hanem egy pozitív egyensúly ki-munkálása és fenntartása — ami a szükségképpen állandóan változó körülmények között állandó új kimunkálás — a dinamikus, tehát súlyos belső ellentmondásokkal terhelt polgári világrend keretein belül.

Ha a polgári társadalom azonos a kapitalizmussal, ha a polgári társadalom alapvonásait kölcsönösen egyértelmű megfelelésbe *kell* hoznunk a kapitalizmus Marx által vázolt alapvonásaival, akkor persze nagy baj van; az individuum szabadsága szép álom csupán, de az emberi

egyedek túlnyomó többsége elvileg nem élhet vele, tehát az elenyésző kisebbség személyes szabadságát érdemes — sőt kell — feláldozni a « szabadságnélküliség demokráciájának ». Marx így látta — ha azt nem láthatta is, hogy az általa vázolt utópia a gyakorlatban nem lehet más, mint a szabadságnélküliség demokráciája — így kellett látnia sok oknál fogva. Mindenekelőtt: a polgári társadalmat szükségképpen azonosította a megvalósulásában gyönyörködő ideológusainak tudatában élő torzképével, azzal a társadalomképpel, amelyet Polányi Károly az eddigi világtörténelem legmegvalósíthatatlanabb utópiájának nevezett. A polgári individuum első szabadság-mámorában azt hitte, hogy szabadsága korlátlan lehet, és korlátlan szabadsága valóban a szabadság birodalmát valósítja meg. A szabadság korlátozására irányuló minden törekvést a maga világát megsemmisítéssel fenyegető erőként értékeli. Marx átvette a polgári tudatnak ezt a beállítottságát. Át kellett vennie: a polgári öntudat még töretlen erejével csak teljes tagadása szállhatott szembe. Másodszor: történelmi tény, hogy valóban a kapitalisztikus tendenciák segítették világra jönni a polgári társadalmat, geneziséét tekintve tehát a kettő elválaszthatatlan egymástól. Hogy a kettő mégsem azonos, az csak akkor vált egyáltalában beláthatóvá, amikor kiderült, hogy a polgári társadalom fennmaradásának feltétele éppen a kapitalisztikus tendenciák ilyen vagy olyan korlátozása. Harmadszor: Marxnak nem kellett felfedeznie, hogy a polgári tudat individuális szabadságon mindenekelőtt a tulajdon szabadságát érti: a polgári gondolkodás így definiálta a szabadságot. És *joggal*: a szabadság egyenlő önrendelkezéssel. Az önrendelkezés pedig egy tárgyi-természeti lény esetében a tárgyi természet feletti szabad rendelkezés, tehát tulajdon. A magántulajdon szabadsága nélkül nincsen személyes szabadság. Az ebből következő antinómiákat sem Marx vette először észre. Az egyenlő magántulajdon, tulajdonképpen az egyenlőség polgári követelménye egyszerre született a szabadság követelményével. A tulajdonegyenlőség gondolata azonban életképtelennek bizonyult, természetesen mindenekelőtt azért, mert a tulajdonjog középkori kötöttségeinek megszűnését ki-

vivó osztály éppen az érte folyó küzdelmek során a társadalom vezető ideológiai csoportjává vált — ebben a küzdelemben, amelyik megteremtette a politikai szférát, vált a burzsoázia osztályá —, a tulajdon *bármifajta* korlátozásában kivívott jogainak megsértését, egy régebbi állapot visszaállítását látta. A tulajdon szabadságának gondolata ahhoz, hogy megvalósulhasson, a korlátlanság igényét kellett, hogy támogassa. Az ellenerők azonban kezdettől fogva jelen voltak, és fokozatosan izmosodtak: amikor azután a tulajdon « korlátlan » szabadsága ténylegesen a társadalmi egyensúly felborulásával fenyegetett, tényleges hatalmat is nyertek. De ez csak akkor következett be, amikor a magángazdaság szférájának — most már viszonylag önálló szférájának — *önmozgása* ezt lehetővé tette. A polgári ideológia egyoldalú szabadság-gondolatát ugyanis az ipari forradalom (ipari forradalmak sorozata) bekövetkezése előtt nagyon is megfontolandó ökonómiai érvek támogatták. Az állam valamennyi polgárának egyenlő kistulajdona — a « kispolgári egyenlősítő kommunizmus » — éppenúgy, ahogy a magántulajdonból eredő jövedelmek bármifajta korlátozása, « szétosztása » a termelési fejlettségnek adott szintje és a népesség nagymértékű növekedése mellett az elborzasztó szociális állapotokat ugyancsak csekély mértékben javíthatta volna meg, ezzel szemben megakadályozta volna a termelőerőknek azt a fejlődését, amit a kapitalista verseny kikényszerített. A nemzetgazdaságtan valóban a nemzet gazdagodásának tudománya volt, leírta — az ehhez szükséges cinizmussal — azokat a feltételeket, amelyek mellett a jelen szegénysége megteremtheti a jövő gazdagságát. Hogy erre képes, azt Marx talán inkább hitte, mint a polgári nemzetgazdászok maguk. Ezzel a hittel együtt azonban Marx valahol elhitte, magáévá tette a nemzetgazdaságtan antropológiáját is — legalábbis ami a burzsoáziát illeti. Mintha a « tulajdonos » más emberfajta lenne, mint a « tulajdon nélküli », vagy legalábbis mintha a kapitalista verseny öldöklő élet-halál harca csupán a tulajdonosok pszichológiáját torzította volna el. Csak így magyarázható különben misztikusnak tűnő hite a kisajátítók kisajátításának eredményességében. Egy

« szegény » társadalomban, olyanban tehát, amely nem képes biztosítani átlagosan minden egyes egyede számára egy — történelmileg persze sok tekintetben változó, de azért meghatározható — minimumszintet, elvileg elképzelhetetlen egy olyan intézményrendszer, amely képes lenne biztosítani a szegénység egyenlőségét guillotine nélkül (persze azzal egyetemben is csak azokra lesz rákényszerítve, akik nem « kezelik » azt a guillotine-t). Abban a társadalomban viszont, amelyik már nem szegény, nincsen szükség a kisajátítóknak semmiféle erőszakos, a politikai állam történelmi kontinuitását megszakító, újfajta, « nem elidegenedett », forradalmi « törvényességet » bevezető, állítólag a « közösséget » reprezentáló állam által végrehajtott kisajátításra. A politikai hatalom demokratizálása lehetővé teszi a klasszikus kapitalizmus ideáltípusát reprezentáló dichotómiának (kizsákmányoló tőkés - kisemmizett, kitzsázott proletár) az összes alapvető vonatkozásokban való, de valószínűleg állandóan újra és újra ismétlődő felszámolását a polgári társadalom alapvető szerkezetének érintetlenül hagyása, sőt, bizonyos értelemben — tetszik vagy nem tetszik — a « kapitalizmus » meghatározott törvényszerűségeinek felszámolása nélkül.

Nem a magántulajdonnal mint olyannal van a baj. Hiszen először is teljes képtelenségnek tűnik elvi határt vonni — akár minőségi, akár mennyiségi formában — a magánszemélyek tőkésíthető és tőkévé át nem alakítható tulajdona között, másodsor mindenfajta tulajdon szükségképpen « magántulajdon » marad — egy kisebb-nagyobb csoport kollektív tulajdonát is értem ezen — azaz kizárja az emberi egységek többségét a felette való rendelkezésből, mindaddig, amíg fel nem találjuk annak a módját, hogy az ember tárgyi világának egésze felett az emberiség egésze kollektíven rendelkezék. A tulajdon magánjellege megmaradhat, fennmaradhatnak a tőke-munka viszony bizonyos alapvető jellegzetességei is. Amit mindig újból és újból ki kell küszöbölni, le kell törni, az a magántulajdonosi viszonyokból eredő olyan jellegű merev szociális stratifikáció, amely egyeseket — méghozzá örökletes módon — a hatalom birtokosaivá, másokat — ugyancsak örökletes módon — a hatalomból kizártakká

tesz. Ennek a dolognak két aspektusa van. Egészében a termelőegységek kapitalista jellegét egy ilyen típusú átalakulás nem érinti. Azok meg kell, hogy maradjanak személyek csoportjának « magántulajdonában », továbbá a termelőegységek egymáshoz való viszonyának alapvető szabályozója sem lehet más, mint a kapitalista árutermelés alapelve, a piaci értékesíthetőség. A két említett aspektus a « magáncégek » által megtermelt értéktöbblet elosztási módját érinti. Az egyik az állam által adó formájában elvont értéktöbblet mennyiségét és elosztási módját illeti — ahol az előbbit nyilvánvalóan nemcsak a társadalmi igazságosság követelménye, hanem meghatározott árakkal szembeni társadalmi preferenciák is befolyásolják —, ennek minél « tökéletesebb » érvényesülése tehát a politikai demokrácia tökéletesülésének függvénye. A másik a megmaradó értéktöbblet üzemen belüli elosztás-módját illeti, ide tartozik tehát az üzemi demokráciának egy alapvetően fontos, azt azonban távolról sem kimerítő mozzanata. Az üzemi demokrácia másik mozzanata, a munkásönigazgatás teszi a termelőegységet ténylegesen a termelői kollektíva csoport-tulajdonává. De ez sem érinti az alapvető tőke-munka viszonyt: a termelő-kollektíva mint csoport-tulajdonos kollektív tőkésként lép fel magának a kollektívának minden egyes tagjával, mint bérmunkással szemben. « Tőkésnek lenni » és « bérmunkásnak lenni » — szerepek ezek, amelyeket egyazon személy egyszerre is játszhat, s amelyek ennél fogva nem szükségképpen osztják fel a társadalmat a különböző szerepeket játszó egyedek egymással szemben álló, meghatározott szerepükkel azonosuló csoportjaira, azaz osztályokra.

A szocializmus nem más, mint az « egyenlőség » és « testvériség » (értsd kollektivizmus) ugyancsak « polgári » gondolatának védelme a « polgári » szabadság-gondolat egyoldalú képviselőjével szemben. S ahogyan a szabadság mint érték abszolutizálása nem hogy megvalósítaná az egyenlőség és a kollektivizmus értékeit a világban, hanem éppen megsemmisítésükkel fenyeget (ez az, amit a polgári világrénd kritikusai mind a mai napig hangsúlyoznak), ugyanúgy az egyenlőség illetőleg a kollektivizmus gondolatának abszolutizálása nem hogy valami-

féle « igazi » szabadságot valósítana meg a formális látzat-szabadság helyett, hanem megsemmisüléssel fenyegeti az egyén szabadságát. A szocializmust mint ellentendenciát életben kell tartani a kapitalizmus alap-tendenciájával szemben; de « megvalósítani » nem szabad. Hogy abban a világban, amelyben az individuum szabadsága mint érték kiirthatatlanul gyökeret vert, ténylegesen nem is valósulhat meg — azt történelmi tapasztalataink igazolják.

S most hadd térjek vissza a történelemhez. A szocializmus mint mozgalom — mint hatékony ellentendencia a polgári világ alap-tendenciájával szemben — 1914-ben csődöt mondott. Mit jelentett de facto, hogyan nyilvánult meg a szocialista mozgalom csődje? Ha egy mondatban akarom összefoglalni, akkor azt kell mondanom, hogy a nemzeti tudat egycsapásra fölébe kerekedett a szocialista proletár-tudatnak. Bosszút állt egy isten, mert tagadták a létezését. Lukács 1918-ban írta a következőket: « *És akkor el kell válnia, hogy a szocializmus eme világmegváltó szerepe csakugyan a világ megváltásának vállalt és akart hordozója — vagy pedig ideologikus burka-e csupán reális osztályérdekeknek, amelyek a többi osztályérdekektől csak tartalmilag, de nem minőségben, nem erkölcsi jogosultságban különböznek.* » Elvált ez már bizonyos értelemben 1914-ben. A szocialista mozgalom reális osztályérdekeket képviselt, nem mást. Minőségben, s ha tetszik, még erkölcsi jogosultságban is nagyon különbözött a többi osztályérdekektől. De éppen nem annyiban, hogy a világ megváltásának szerepét töltötte volna be, nem annyiban, hogy realizációja végképp kiküszöbölt volna a világból minden « rosszat », hanem amennyiben úton volt afelé, hogy az általa képviselt partikuláris csoportérdekeket is a polgári társadalom konstituens mozzanatává tegye, úton volt afelé, hogy *realizálja* a polgári társadalmat, egyetemessé tegye a *formális* egyenlőséget, melynek hiánya a polgári társadalom még-meg-nem-valósult voltát jelezte. Egy minőségében és erkölcsi jogosultságában újszerű, de nem totális, hanem partikuláris mozgalom volt. Csakhogy nem volt világos tudata ön-

maga funkciójáról. Annak ellenére, hogy kiinduló pontját a kapitalisztikus viszonyok szociológiai kritikája, nem pedig a polgári társadalom filozófiai kritikája képezte, végső soron, előfeltételeinek tisztázatlansága folytán a totalitás képviselőjeként fogta fel önmagát — ezért nem fogadta el elméletben a « revizionizmust ».

A proletármozgalom valósága és tudata között feszülő ellentmondás elvileg tisztázhatatlanná tette a mozgalom viszonyát egy olyan partikuláris csoportérdekhez, amelynek képviselőjét elméletileg vállalni képtelen volt, lévén hogy az totális a maga teoretikus konstrukciója segítségével nem tehető: képtelen volt tisztázni viszonyát a nemzeti érdekekhez. Szocializmus és nemzet viszonyának teljes tisztázatlansága, a marxista szocializmusnak a nemzet-problémával szembeni teljes közönye abból fakadt, hogy a proletármozgalom által képviselt partikularitás a maga totalitás-igényét nem tarthatta volna fenn akkor, ha egy nyilvánvalóan partikuláris csoportérdek képviselőjét nyíltan magára vállalja. Ugyanakkor ez a partikuláris csoport-érdek, amelyet a totalitás igényének fenntartásával képviselt, a valóságban — szociológiailag — mégis kapcsolódott nemzeti érdekekhez, vagy legalábbis a maga konkrétságában nemzeti keretek között volt konstituált. A tőke nemzetek-felettségének kétségtelenül létező tendenciája ellenére a kapitalista termelés nemzeti keretek között alakul ki, az állami szabályozás, amely nélkül az ösztársadalmi reprodukciós folyamat a gyakorlatban elképzelhetetlen, a nemzetállam keretei között megy végbe, ami szociológiailag jelentős különbségeket teremt az egyes nemzeti proletariátusok helyzetében és a mozgalom ezáltal determinált feladataiban. Ha a szocialista mozgalomnak egyik alapvető feladata éppen az, hogy a polgári társadalom egy osztályát, amely annak nem osztálya, valóban annak osztályává tegye, akkor ezt csak azokon a kereteken belül teheti, amelyekben belül a feladat egyáltalában értelmezhető, azaz a nemzetállam keretein belül. A proletárosztálynak mint sajátos partikuláris érdekekkel rendelkező csoportnak feladatait meghatározó épp-így-létezése a nemzethez kötött. Mint kitesztöttség és kitagadottság — amin totális-igénye alapul — hazátlan. Mint partiku-

lárís csoport — elszakíthatatlanul kötődik nemzetéhez. A nemzet tényleges — vagy vélt — fenyegetettségének pillanatában ez a feladatait alapvetően meghatározó, de a tudatban elnyomott mozzanat éppen elnyomottsága folytán elemi erővel a felszínre tört, háttérbe szorított minden mást.

A csőd, az összeomlás három különböző szocialista mozgalmat szült. Az egyik, az eredeti közvetlen örököse, a szociáldemokrácia, minthogy képtelen volt önmaga csődjéhez viszonyulni, a szó legszűkösebben értelmezett formájában egyfajta « reálpolitikába » menekült, s ha valamennyire is határozott arculatát sikerült megőriznie, az kizárólag annak volt köszönhető, hogy a másik két mozgalom kritikája igen könnyű feladatnak bizonyult. Mintegy öt évtizeden át a polgári világ alapkérdésévé a « demokrácia kontra szocializmus » kérdése vált, méghozzá abban a formában, hogy a szociáldemokrácia a demokrácia kiteljesedését eleve azonosította a szocializmussal — az igazi szocializmussal — miközben a kommunizmust nem-szocializmusnak nyilvánította, a kommunizmus pedig a szocializmus egy meghatározott elképzelését ab ovo a demokráciával — az igazi demokráciával — azonosította, s a polgári demokráciát — amelynek kiteljesítésében a szociáldemokráciának továbbra is oroszlánrésze volt — nem-demokráciának nyilvánította.

De kétfajta totalitárius szocializmusról beszéltem. Ugyanis a « nemzeti szocializmus »-t is kénytelen vagyok szocializmusként felfogni. Már könyvemben is beláttam, hogy a fasizmus szocializmusa nem volt pusztán szemfényvesztés és demagógia, ígérte — és átmeneti időre meg is valósította — olyan tömeges szükségletek kielégítését, amelyekről ugyan a későbbiekben semmiképpen sem bizonyult igaznak, hogy a kapitalizmuson belül kielégíthetetlenek, de amelyeknek kielégítését a többi szocialista mozgalmak is alapvető feladatuknak tekintették. Ennél azonban többről és elvileg másról van szó. Szó van mindenekelőtt a fasizmus határozott antikapitalizmusáról (hogy a romantikus antikapitalista gondolkodás bizonyos, nem jelentéktelen áramlatai fasiszta koncepciókba tor-

kollottak, az akkor is igaz, ha a *Zerstörung*¹ egész koncepciója elfogadhatatlan), lázadásról éppen a polgári társadalom legalapvetőbb értékeivel szemben, méghozzá egy közösség-mítosz alapján. És éppen a fasizmus közösség-gondolata a legfontosabb mozzanat. A fasiszta mozgalom a maga kihangsúlyozott közösség-elvével a szocializmus gondolatának egy olyan mozzanatát állította előtérbe, amely a tradicionális szocialista mozgalomban — ahol végső soron a proletár is polgárrá, nem-közösségi lényé akart lenni — teljesen háttérbe szorult. Hogy az a közösség, amelyre a fasizmus építeni kívánt, valamifajta partikularitást képviselt az emberiséggel szemben, az természetesen nem is lehetett vita tárgya; minthogy azonban — és ez 1914-ben világossá lett — a tradicionális szocializmus is partikuláris csoportérdekek képviselőjének bizonyult, sőt, a cselekvés pillanatában elfogadta azt a csoportérdeket is, amelynek képviselőjére eredetileg nem vállalkozott, s amelyet nem tekintett « lényegesnek ». A fasizmus csupán nyíltan vállalta azt, amit a szocializmus nem tudott, nem mert nyíltan vállalni. Ez kifejezett negatívuma volt. Hiszen egy partikularitással való nyílt azonosulás teszi csak lehetővé más partikuláris érdekek érvényességének teljes kizárását, más partikularitások létjogosultságának teljes tagadását. S ha ráadásul ezt a választott partikularitást valami « természetivé », « organikusá » (nemzet *helyett* faj) stilizálják fel, akkor képviselője elvileg sem jelenthet mást, mint az összes többi partikularitásoknak, az összes többi partikuláris csoportokhoz tartozó egyedeknek a létükben való fenyegetését. Az organikusnak tekintett partikularitás csak úgy teheti magát általánossá, ha az összes többi partikularitásokat fizikailag megsemmisíti.

A kommunista mozgalom éppen az ellenkező következtetést vonta le a szociáldemokrácia bukásából, mint a fasizmus, éppen azt vetette a szociáldemokrácia szemére,

¹ « Zerstörung »: utalás « Az ész trónfosztása » című Lukács György munkára. — *A szerk.*

hogy csak partikuláris érdekek képviselőjévé vált, lemondott igazi feladatának, a polgári társadalom totális átalakításának megvalósításáról. Ma is teljes képtelenségnek tűnik azt állítani, hogy a szociáldemokráciának ez a fajta kritikája ne lett volna száz százalékig jogosult és megalapozott. A kommunista mozgalom volt a marxi szocializmus-gondolat igazi örököse; a szocializmust annak marxi variánsában Lukács, nem pedig Bernstein képviselte. Hogyan lehetséges akkor az, hogy a kommunizmus a fejlett világban, megszületése után hatvan évvel csak úgy tud híveket szerezni magának, ha elhatárolja magát mindattól, amit de facto végbevitt? Ha végképp le akarunk számolni a « sztálinizmussal », mint magyarázattal, akkor nincsen más út, mint kritika tárgyává tenni magát az elméleti koncepciót, méghozzá nem pusztán annak lenni variánsában, melyet csupán mint politikai elméletet lehet — és kell — komolyan venni, hanem magát a praxis-filozófiát — mindenek előtt Lukácsot —, amelynek a kommunista mozgalom meggyőződésem szerint adekvát gyakorlati realizációja volt, ill. amely a kommunista mozgalmat elméletileg adekvát módon fejezte ki. Az osztálytudat koncepciója és a bolsevik pártkoncepció egy és ugyanaz a dolog.

Hogy félreértés ne essék: a létező európai szocializmust nem tekintem a kommunista elmélet adekvát realitásának. Csupán azt állítom, hogy az utóbbi Európában — s ezen nem értek mást, mint olyan társadalmakat, ahol a polgári individualitás és az ennek megfelelő érintkezési viszonyok kialakultak —, egyáltalában nem realizálódhattott; ahhoz, hogy önmagát megvalósítotttnak tudja, a koncepciónak olyan társadalmakkal kellett találkoznia, amelyekben európai értelemben kifejlődött individualitás, fejlett *civil society* nem volt jelen. Minden olyan elemzési kísérlet, amelynek az az alapállása, hogy az oroszországi viszonyok — vagy bármely egyéb más tényező — eredményeképpen az eredetileg megvalósult kommunista forradalom Oroszországban « eltorzult », már a kiindulópontban hibás. Nem az orosz viszonyok elmaradottságának eredményeképpen vált lehetetlenné, hogy a megvalósult szocializmus beváltsa a hozzá fűzött reményeket — és

ez ... erőteljes *understatement* —, hanem éppen az « elmaradott » orosz viszonyok tették lehetővé, hogy egy ilyenfajta szocializmus-koncepcióval egyáltalában kísérletezni lehessen.

A kommunista szocializmus, amelynek — mint mondtam — adekvát elméleti kifejeződése a praxisfilozófia a maga lukácsi megfogalmazásában, alapvetően ellentmondásos. Ellentmondásai a romantikus antikapitalizmus ellentmondásaira nyúlnak vissza. Mindenfajta romantikus gondolkodásra az a jellemző, hogy a polgári viszonyok elidegenedett voltát teszi meg kritikája céltáblájává, még hozzá rendszerint úgy, hogy 1. kifejlett realitásként fog fel bizonyos, tendenciájukban valóban létező jelenségeket, azaz túloz és kiélez; 2. bár a polgári társadalom bizonyos *vívmányait* — sokszor hallgatólagosan, sokszor kimondva is — értékként tételezi, magát a polgári társadalmat mégis minden vonatkozásában elutasítja: a « vollendete Sündhaftigkeiten » világának tekinti. A polgári világot minden vonatkozásában — minden strukturális mozzanatával együtt — meg kell semmisíteni, a helyén meg kell teremteni egy másik világot, amelyben minden egyes individuum alárendeli magát az « egésznek », mint közösségnek, de — hogy, hogy nem — megmarad ugyanannak a szabad individuumnak, amilyen a polgári társadalom embere volt, pontosabban lenni szeretett volna. Egyed és nem megvalósítja a maga szerves egységét anélkül, hogy megszűnnék az egyed különállása. Ez a teljesen képtelen konstrukció (amelyet Hegel tulajdonképpen logikailag koherenssé tett azáltal, hogy az individuum szabadságát azonosította azzal a *felismeréssel*, hogy részese az egész, a nem « szabadságának », hogy maga is tevékeny részese a nem önteremtő, szabad tevékenységének) vált — az utóbbi, hegeli változatában — a marxista szocializmus gondolati bázisává. A szociológiai megalapozás lehetővé tette, hogy le lehessen mondani az abszolút szellem hegeli mítoszáról anélkül, hogy a logikai ellentmondás ismét nyilvánvalóvá válna. Ugyanis a proletár, mint a burzsoá antipódusa, fogja majd a kivívott individuális szabadságot úgy realizálni, hogy az ne kerüljön szembe

a totalitás követelményeivel. A proletárban — a kifejlett polgári társadalomnak abban az egyedében, aki nem burzsoá —, találta meg a marxizmus annak a biztosítékát, hogy az egyed többé ne akarjon visszaélni a maga szabadságával, hogy az egyén abban lássa szabadságát, hogy részt vesz az emberi közösség önmegvalósító tevékenységében. Ez a « proletár » azonban éppúgy nem valóságos ember, ahogyan nem az az öntudatos polgári gondolkodás burzsoája. Ahogy ez a burzsoá nem más, mint a *civil society* emberének az az oldala, amelyik a maga semmi által nem korlátozott személyes szabadságát mindenek fölébe helyezi, úgy a marxizmus proletárja ugyanennek az embernek a másik oldala, az, amelyik az individuális szabadságot teljes egészében alárendeli az ember ember-mivoltát reprezentáló társadalmiságnak. A marxi filozófia proletárja *elkülönült szociális egzisztenciára tált* citoyen.

Miért volt fontos az embernek erre az oldalára elkülönült szociális egzisztenciaként, társadalmi osztályként rátalálni? Miért volt fontos Marx számára az a dialektika, mely szerint az emberi nem szabadságát nem az emberi nem, hanem egy elkülönült, partikuláris embercsoport vívhatja csak ki? Azt hiszem azért, mert a polgári világot ő is a « vollendete Sündhaftigkeit » világának tekintette. A « vollendete Sündhaftigkeit »-nek ezt a világát a burzsoá teremtette meg, a burzsoá ennek a világnak a nyertese. Ilyen körülmények között egy olyan tendenciának a tételzése, melynek megfelelően ez a világ a saját képére gyúrja « az embert », és semmiféle reális társadalmi erőnek tekinthető csoportot nem zár ki önmagából, csakis arra a következtetésre vezethet, hogy az adott világ, a « vollendete Sündhaftigkeit » világa bármiféle értelemben transzcendentálhatatlan, hacsak nem tételezünk valamiféle transzcendenciát, amelyik eleve úgy « tervezte el » a történelmi folyamatot, hogy a legmélyebb bűnbetés pillanata egyben a megváltás pillanata is legyen (keresztény mítosz). Természetesen végül a proletár-mítosz sematikája is lényegileg ugyanezt a szerkezetet mutatja: a kitaláltóság, az emberi létezésnek még a látszatától is megfosztott létezés kell hogy fellázdjon, s a

lázadás eredménye nem is lehet más, mint az emberiség számára kivívott igazán emberi létezés. A szocialista mozgalom gyakorlata természetesen egészen más képet mutatott. Amiért harcolt, s amiben elég gyorsan ért is el eredményeket, az éppen az emberi létezés « látszatának » kivívása volt azok számára, akik még azzal sem rendelkeztek. Ezzel a mozgalommal, ennek gyakorlatával szemben természetesen jogosult volt számtalan szocialista kritika a legkülönbözőbb alapokról. Azt azonban, hogy totálisan « elárulta » volna a proletárügyet, csak akkor lehetett kimondani, amikor valóban bűnrészesévé vált a « bűnös » világkorszak addigi legbűnösebb tetteinek, az első világháborúnak. A szocialista mozgalom részese volt a polgári világnak, annak kiteljesülését igyekezett megvalósítani. Amikor ez a világ minden addiginál szörnyűbb tömegmészárlás előidézőjévé vált, tökéletesen jogosultnak, kétségbevonhatatlanul jogosultnak bizonyult az a kritika, amelyik elvetette a szocialista mozgalomnak a polgári világ kiteljesítésére törő akaratát, s újból előtérbe állítva Marx eredeti meggyőződését a « vollendete Sündhaftigkeiten » világáról, a polgári világot újból, minden addiginál nagyobb meggyőző erővel, minden vonatkozásában megsemmisítendőnek ítélte.

A bolsevizmus következetesen vitte tovább Marxot: kiirtotta belőle mindazt, ami nála meg nem szűnő ragaszkodás volt bizonyos alapvető, a polgári világ által kitermelt értékekhez (az egyedüli mozzanat, amit megőrzött Marx evolucionizmusából, az a « termelőerők fejlődéséhez » való ragaszkodás volt). Elvetette mindenekelőtt a szabadság marxi gondolatát, úgy hogy a szabadság-jogok, a konkrét ember konkrét szabadsága helyére « a szabadságot », az emberiség szabadságát állította, amelynek egyedüli — misztikus — megnyilvánulási formája letéteményeseinek diktatúrája « a szabadság » ellenségei felett, azok felett, akik az igazi, « tartalmi » szabadságot egyedi, formális szabadság-jogokkal kívánnák felcserélni. Győztessé egy ilyen mozgalom csak ott lehet, ahol a polgári világ szülte konkrét szabadságok *soha nem is léteztek*. Kritikájának ördögi igazságával azonban híveket szerezhetett magának ott is, ahol a polgári világ már mély

gyökereket eresztett. Híveket szerzethetett magának mindenek előtt azoknak az értelmiségieknek a körében — nem véletlen talán, hogy a kommunista mozgalom értelmiségibb jellegű volt a szociáldemokráciánál —, akik számára a polgári világ pokla nem személyes szükségleteik kielégítetlenségében, hanem annak tökéletes bűnösségében, végletes elidegenedettségében rejlett. Természetesen tömegeket is megnyert magának, ha nem is mindig és mindenütt a munkások legjavát. Talán legfőbb vonzóereje abban állott, ami legszörnyűbb bűneinek vált forrásává: szervezetének fegyelme. Ahhoz, hogy a totalitárius szocializmus vonzóereje radikálisan megcsappanjon a fejlett európai polgári államokban — az « eurokommunizmus » mint jelenség mögött kétségtelenül ez a tendencia húzódik meg —, arra volt szükség, hogy a mozgalom szervezeti jellege és az általa megalapozott hatalom totális antidemokratizmusa közötti összefüggés világossá váljék. Ez pedig csak azáltal dokumentálódhatott, hogy a kommunizmus olyan országokban is hatalomra jutott, ahol többé-kevésbé kifejlődtek az érintkezési viszonyok polgári formái, kialakult az « európai » típusú individualitás-igény és ezzel összefüggésben a polgári szabadságok « természetessége ». Oroszországban a polgárháború után hosszú évtizedeken át semmiféle formában nem létezett a maga szavát hallató ellenzék. A megsemmisítendőök hallgatása igazolása volt a rendszer « ellenség »-ideológiájának. Ebből a szempontból a csehszlovák 68 *világtörténelmi* jelentőségű. (A magyar 56 sok tekintetben *nemzeti* szabadságharc volt.) Csehszlovákiában nem egy nemzet követelte a szabadságot egy másik nemzettől: egy nemzet *polgárai* követeltek egy újfajta, emberi arculatú szocializmust, követelték a demokratikus szabadságjogokat *a szocializmustól*, követelték a másképpen gondolkodás, a szervezkedés jogát, a legkülönbözőbb típusú partikularitások — az egyén, a különböző csoportok, a különféle társadalmi « alegységek » — jogait a « totalitás » látszatérdekével szemben, magyarán azzal a vezető csoporttal szemben, amelyik a totalitás egyedüli képviselőjeként fogva fel önmagát, ignorálhatott minden partikularis igényt és követelményt. Ez volt az első olyan moz-

galom a létező szocializmus történetében, amelyik nem elutasította a szocializmust (és nem is volt közömbös vele szemben), hanem radikálisan mást értett szocializmuson, mint addig bárki is.

Ezzel a mozgalommal természetesen szembehelyezkedett a létező szocializmus hatalmi elitje, de többé-kevésbé természetes az is, hogy a nyugati radikális baloldal jelentős része is elutasította (a polgári társadalom restaurációjára irányuló törekvéseket látott benne), habár egy fokkal értelmesebben érvelt, mint a szocialista hatalmi elit. Értelmesebben, mert nem kellett azt állítania — amit a hatalmi elit állítani kényszerült —, hogy ez a mozgás végezetül a termelési eszközök jogi értelemben vett magántulajdonának a restaurációjához vezet. A szocialista hatalmi elit ideológiájában a szocializmusnak két alapvető és megszüntethetetlen vonása van: a termelési eszközök jogi értelemben vett magántulajdonának megszüntetése és a politikai pluralizmus felszámolása. Nem tagadhatjuk ennek a teljesen zűrzavarossá, inkoherenssé vált, mindenfajta tényleges érvelésre képtelen ideológiának az összefüggését a kommunista szocializmus eredeti — logikailag még koherens, a polgári társadalommal szemben még megalapozottan érvelő — ideológiájával. Ha a kapitalizmust a termelési eszközök magántulajdon, az ezen alapuló érdek-pluralitás, a politikai szférában pedig az ennek a gazdasági érdek-pluralitásnak megfelelő pártok politikai harcaiból kialakuló hatalmi egyensúlyképzés jellemzi — és a marxi elképzelések szerint ez jellemzi —, akkor a szocializmus mint a kapitalizmus tagadása a termelési eszközök magántulajdonának megszüntetésével együtt valóban fel kell, hogy számolja a politikai pluralitást. Ha a politikai akaratok divergenciája nem más, mint a különböző gazdasági érdekekkel rendelkező csoportok érdek-különbségeinek tükré, akkor a magántulajdon megszüntetésével, amelynek célja éppen az osztály-képző gazdasági érdekkülönbségek megszüntetése, a szocializmusban meg kell hogy szűnjenek a politikai harcok, egyáltalában a politikai szféra. Az « egészt » képviselő, a « társadalomnak mint olyannak » a beszámítós tudatát kifejező párt akaratával szemben fellépő

minden erő, ha nem is tudatosan, de « objektíve » nem fejezhet ki mást, mint valamilyen partikularitást; ennek a partikuláris politikai akaratnak pedig kell, hogy legyen gazdasági bázisa, lévén azonban, hogy ez a szocializmusban de facto « nincsen jelen », e logika szerint minden opposíció egy a jövőben kialakítandó nem-szocialista gazdasági bázis megteremtésére törő akaratot fejez ki.

Hogy a gazdaság és a politika összefüggésére vonatkozó marxi elképzelésekkel baj van, az kétségtelen. De az a tény, hogy e tekintetben a hegeli tradíciókra épülő marxizmus koncepciója tökéletesen elhibázott, távolról sem jelenti azt, hogy egyáltalán ne lenne összefüggés gazdasági érdek-pluralitás és politikai pluralitás között; a szocializmusban is bőven létező, de erőszakkal elnyomott politikai pluralitás valóban « tükröz » gazdasági különbségeket is. Ha a szocializmus célja egy olyan társadalom, ahol a termelésben elfoglalt hely semmiféle szociális differenciációt, s ennél fogva semmifajta érdekkülönbséget nem teremt az egyes egyedek között, akkor a szocializmusban valóban meg kell hogy szűnjék a politikai pluralitás. A kommunizmus szemében persze a dolog megfordul és a politikai pluralitás látszatmegszüntetése mint a társadalmi termelésben elfoglalt különféle helyek következtében előálló szociális differenciáció és érdekellentétek megszűnésének indikátora jelenik meg. A politikai pluralizmus jogosultságának az elismerése a szocializmusban azt jelenti, hogy elismerjük: a szocializmusban nem szűnt meg a termelésben elfoglalt hely által meghatározott szociális differenciáltság; ha pedig azt állítjuk, hogy a politikai pluralizmus nem csupán egy a szociális differenciáltság tényleges megléte által szükségképpen jelenlévő és tudomásul veendő « realitás », hanem a modern termelési feltételek között létező társadalom *pozitív kívánalma*, akkor ezzel tudomásul vesszük a modern termelési feltételek megszabta szociális differenciáltság szükségességét is. Egy racionálisan működő szocializmusban léteznie kell a politikai pluralizmusnak, mert a termelés dinamizmusa állandóan újra és újra szociális differenciákat, szociális feszültségeket teremt, amelyeket a társadalom csak úgy egyensúlyozhat ki, ha

engedi artikulálódni őket. A racionális és a szabadságértéket realizálni törekvő szocializmus nem más, mint a polgári társadalom értékrendjében újra és újra kialakuló egyensúlyzavaroknak egy állandó kiküszöbölési folyamata, nem pedig ezeknek az egyensúlyzavaroknak az egyszer s mindenkorra való kiküszöbölése. Hogy az egyensúlyzavarok kiküszöböléséhez valamifajta közösségi struktúra is hozzátartozik, az evidens, ez azonban egyáltalában nem a Gesellschaftnak mint olyanak a Gemeinschafttal — egységes közösséggel — való felváltását jelenti.

Sejtésem szerint éppen ezek a gondolatok fogalmazódtak meg gyakorlati formában először a prágai tavasz idején, s éppen ez az, amit a radikális baloldal jelentős része nem tudott elfogadni. A polgári társadalom bizonyos alapvonásainak restaurációja: ha ezt vélték felfedezni, nem tévedtek. Tévedni csak azok tévedtek, akik ezt képtelenek más formában elképzelni, mint a hagyományos kapitalizmus formájában, amelyben az alapvető és állítólag mindig osztályképző szociális differenciáció a burzsoázia és proletariátus kettőssége. A szocialisták többsége pedig Marx ortodoxiájának következtében képtelen erre. Marx elméletének ugyanis valóban sarkköve a polgári társadalom osztálytagozódásáról szóló — soha általa elméletileg ki nem dolgozott — felfogása. Az elméleti kidolgozatlanosság minden valószínűség szerint éppen annak az eredménye, hogy a nála intuitíve egymástól *elválaszthatatlannak* tételezett mozzanatok a gyakorlatban nem tartoznak szükségképpen össze. A marxi gondolatok többé-kevésbé koherens elméleti egységét minden egyes marxizmusnak csak úgy sikerülhet megteremteni, ha bizonyos mozzanatokot elhagy Marxból. Megalkotható Marx, a « tudományos » szocialista: ki kell iktatni filozófiai gondolkodásának egészét. Megalkotható Marx, a filozófus: kiiktatandók a közgazdasági elméletben benne rejlő társadalmi-gazdasági fejlődéstörvények. És minden valószínűség szerint megalkotható az a Marx is, amelyből a polgári társadalom osztálytagozódására vonatkozó elgondolásai, a polgári társadalomnak az a felfogása van kiiktatva, mely szerint ennek a társadalomnak

a mozgását két alapvető osztályának — a burzsoáziának és a proletariátusnak — a harca határozza meg, amelyből ki van iktatva az a szocializmus-felfogás, mely szerint ez az új társadalom azáltal jön létre, hogy a polgári világ elnyomott osztálya felszabadítja önmagát, így vagy úgy megsemmisítve a burzsoáziát.

Ez a Marx azonban már *hamisítás*. Filozófiájának és társadalomelméletének egyaránt kiiktathatatlan mozzanatairól van itt szó. A marxi felfogás alapján megalkotott praxis-filozófia azáltal más mint Hegel, hogy az elidegenedés megszüntetése nála nem a filozófia, hanem a társadalmi gyakorlat aktusa, hogy a szubjektum-objektum identitása nem az abszolút szellem önmagára találása, hanem a proletariátus gyakorlati tette. Ha ezt a mozzanatot elhagyjuk a praxis-filozófiából, akkor Marx filozófiai alapgondolatát iktatjuk ki. De ugyanígy hamisítás a burzsoá-proletár dichotómiájának kiiktatása a marxi társadalomelméletből. Meggyőződésem ugyan, hogy a polgári társadalomra nemcsak tényszerűen nem jellemző ez a dichotómia, de az még a marxi közgazdasági elméletből sem vezethető le semmiképpen. Ennek ellenére egy olyan polgári társadalom-, illetve kapitalizmus-kép, amelynek szociológiai struktúráját nem ennek az osztály-dichotómiának az egyetemes érvényessége jellemzi, nem lehet marxista. Marx számára gazdasági elméletének *értelme* vesztett volna el egy másfajta szociológiai struktúra tételezésével. Márpedig az új szocializmusnak, annak a szocializmusnak, amelyet a prágai tavasz rövid életű törekvései kezdenek kialakítani a kelet-európai fejekben, azt hiszem az az *alapgondolata*, hogy a szocializmus nem a kisajátítók kisajátításának egyszeri forradalmi aktusa — már csak azon egyszerű oknál fogva sem, hogy a polgári társadalom nem osztható fel kisajátítókra és kizsákmányoltakra — hanem egyensúly-teremtés a polgári társadalom adta keretek között a korlátlan szabadság ideológiája (= kapitalizmus) és a teljes egyenlőség ideológiája (= szocializmus) között. Az egyensúly megteremtésének feltétele: közösségi jellegű struktúrák kialakítása az emberi érintkezés legkülönfélébb viszonylataiban. Csak ez lehet ugyanis a biztosítéka — relatív biztosítéka

— annak, hogy a modern individuumban rejlő burzsoá ne kerekedjék felül a citoyen-en és megfordítva: hogy az individuum önmegvalósítására irányuló törekvése határokat szabjon önmagának, ne törjön a másik megsemmisítésére, ugyanakkor a Másik önmegvalósítására törő akaratának ésszerű és szükségszerű korlátozása ugyancsak ne jelentse az individualitás megszüntetését.

Az alap gondolat megfogalmazása szükségképpen ilyen ködös absztrakciókban mozog. Mindaz, ami ennél konkrétabb, csak egy konkrét társadalom történelmileg adott konkrét szükségleteinek artikulációjaképpen mondható ki. Egy a fentieknél konkrétabb, mégis « általános érvényű » elképzelés már olyan recept, amelynek megvalósítására törekedni ismét csak az emberek megerőszakolásához vezethet. Az állandóan újra és újra kialakítandó szociális egyensúly mint célkitűzés nem jár ezzel a veszéllyel. Nem fogalmaz meg ugyanis többet, mint ami a polgári individuum alapvető — de mindeddig soha meg nem valósult — Einstellungjában benne rejlik. Azt a törekvést ugyanis, hogy szabadon valósítsa meg önmagát úgy, hogy ezt az önmegvalósítást, azaz őt magát a Másik is elismerje. Természetes, hogy a lehetőség feltételeinek realizációjára csak relatív biztosítékok adódhatnak. Ha a szocializmus nem egy új társadalom, amelyik megsemmisíti a burzsoát (a burzsoá általánosságának reprezentánsává megtett csoport megsemmisítése által), hanem a burzsoá és citoyen békés egymás mellett élésének megteremtése a polgári társadalomban, akkor mindig megmarad a lehetősége annak, hogy az egyik vagy a másik tendencia (a tiszta kapitalizmus = individualizmus, ill. a tiszta szocializmus = mindenfajta individualitást kiiktatni igyekvő kollektivizmus) túlnyomóvá váljék. Ez az a gondolat, amelyet Kelet-Európa szocialistái ma már minden további nélkül elviselnek. A citoyen zsarnoksága olyan annyira elviselhetetlen történelmi tapasztalat, hogy vállalni tudjuk vele szemben a burzsoá ideiglenes fölénybe kerülésének veszélyét is.

Budapest, 1977. január.

Mi jön a marxizmus után?

Hanák Tibor Bécsben élő magyar filozófiai író. « Az elmaradt reneszánsz » c. műve (Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem kiadása, München, 1979) áttekintést adott a marxizmus magyar nyelvű filozófiai termékeiről.

Nemrég könyv jelent meg Ausztriában ezzel a címmel: « Mi jön a kommunizmus után? »¹ A kérdés tetszetős, kivitelezése az említett könyvben: nem. Részben azért, mert a címben adott érdekes kérdés helyett inkább a dialektikus materializmus kritikájával foglalkozik a szerző; részben pedig azért, mert nem a reális lehetőségek elemzéséből indul ki, nem az egyes kommunista pártokban és a Kelet-Európában fellelhető társadalmi-politikai tendenciákat veszi számba, egyszóval nem a ténylegesség síkján mozog, hanem a saját értékítéleteinek megfelelő követelmények talaján. A könyv olvasása közben az az erősödő benyomásunk támad, hogy írójának az egész kérdés csak annak kimondásához kellett, hogy « az én felfogásom, az én politikai táborom jön a kommunizmus után ».

A témát leszűkítem elméleti síkra, annak is csupán

¹ Herbert Giller, *Was kommt nach dem Kommunismus?* Wien 1976.

filozófiai vonatkozásaira, tehát arra, hogy merre vezetnek vagy vezethetnek az utak a dialektikus és történelmi materializmusból. A bevezető megjegyzés sejteti, hogy nem az foglalkoztat, mit tehetnénk a marxista filozófia helyébe, melyik irányzatot nevezhetnénk ki a jövő útjának a marxizmus helyett, vagyis nem az a kérdés, hogy a marxizmus-leninizmus mai ideológiai felségterületén mit tartanék « jónak », korszerűnek és tudományosan is képviselhetőnek a filozófiában, hanem inkább az, hogy a tegnapi és a mai marxisták, a marxizmussal (belülről) elégedetlenkedők és a belőle kikíváncozók mit tekintenek lehetségesnek, elfogadhatónak, korszerűnek és tudományosnak a jövőre és kiküzdésre váró filozófiában. Vajon milyen *tényleges* kísérletek történnek — és történnek-e? — a marxizmus-leninizmusból kivezető szálak megtalálására, vajon a filozófiai fejlődés egyes mozzanatai alapján látható-e az, ami majd a marxizmus-leninizmus után következik? Valójában nem is arról lesz szó, hogy mi *jön* a marxizmus-leninizmus után, hanem inkább csak arról, hogy mi *lehet* a következő lépés az elméletben, a filozófiában.

De először is ajánlatos tisztázni, hogy *melyik marxizmusról* beszélünk, amikor a marxizmus « utánját » keressük. A kommunista országokban hivatalosnak tekinthető (szovjet) fővonal szerint nem lehetséges többféle, pluralista marxizmus. A valóságban viszont azt látjuk, hogy mind történelmi tekintetben, mind a pillanatnyi helyzet állóképét nézve a marxizmus megjelenési formája a többszám, ha nem is szótári, de tényleges értelmi alakja szerint. Most arra nem térek ki, hogy miért szinte szükségszerű következménye ez Marx filozófiai fejtegetéseinek,² hanem csak utalok az elmúlt több mint száz év marxizmusainak különbségeire, a darwinista, újkantiánus, leninista, szindikalista, ausztromarxista, egzisztencialista marxizmus tényére, olyan különböző marxista filozófiai koncepciókra, mint pl. Karl Kautsky, A.A. Bogda-

² L. erről: Tibor Hanak, *Die Entwicklung der marxistischen Philosophie*, Basel-Stuttgart 1976.

nov, Karl Korsch, Antonio Gramsci, Ernst Bloch, Henri Lefèbvre, az ún. « Frankfurti iskola », Leszek Kolakowski vagy Lukács György kétféle (ha nem háromféle!) marxizmusára. Továbbá, ha eltekintünk is a politikai eltérésektől, még mindig épp elég okunk van ideológiai-filozófiai alapon elválasztani egymástól Moszkva, Peking, Belgrád és a nyugati kommunisták marxizmusát. Sőt ezeken belül olyan jellegzetes filozófiai alakulatokat különböztethetünk meg, mint a jugoszláv *Praxis* című folyóirat egykori csoportját, a « Budapesti iskolát » (a társadalom-ontológusokat), a « prágai tavasz » filozófusait (Kalivoda, Kosik, Machovec), stb. Történelmi, földrajzi és személyi tekintetben tehát egyaránt tisztázni kellene, hogy melyik variánsról beszélünk, mikor azt kérdezzük, mi jön a marxizmus után.

Ennek leszögezésére és korrekt elkülönítésére annál inkább is szükség van, mert hiszen szinte bármelyik marxistáról és marxista filozófiai változatról elmondhatja a többi irányzat, hogy az illető ugyan esetleg Marx tanai-ból indult ki, de most már túljutott a marxizmuson, maga mögött hagyta a marxizmust. A maoizmus szemében a moszkvai ideológia a marxizmus « után » helyezkedett el; Eduard Bernstein vagy George Sorel álláspontját szintén « már nem » marxistának, a marxizmuson túllé-
vőnek tekintették a II. Internacionálé idején, avagy nap-jainkban Moszkva ideológiai tanszékvezetői minden, lényegét érintő filozófiai újításról, revizionistának nevezett marxista filozófusokról azt állítják, hogy elhagyták a marxizmust. Szerintük a jugoszláv « Praxis »-csoport, Theodor Adorno vagy Roger Garaudy nem a marxizmuson belül, hanem a marxizmuson kívül van, s ugyanezt az érvet használják a pluralizmussal kapcsolatban is, mondván, az irányzatok nem a marxizmuson belül foglalnak helyet, a marxizmus voltaképp egységes, s aki mást akar, illetőleg képvisel, az kirekeszti magát a marxista táborból, átcsúszik a marxizmussal szemben álló filozófiákba.

Közismert tény viszont az is, hogy ortodox marxizmus nincs, maga Marx sem ragaszkodott fiatalkorának (a párizsi kéziratok) filozófiai nézeteihez, s végeredményben minden ideológiai továbblépést a marxizmus utáni

történésnek foghatunk fel. A leninizmus a marxizmus, a sztálinizmus a leninizmus után van, és a mai moszkvai ideológia a Konsztantyinov-féle tankönyvek kiadása (1957) óta túljutott a filozófiában a sztálini dogmákon. Mint a revizionizmussal kapcsolatban mondják,³ a marxizmus története a marxista revizionizmus története; jelenleg a marxizmus minden ága revizionista. Igen sovány lenne azonban az eredmény, ha a feltett kérdésre, hogy mi jön a marxizmus után, azt válaszolnánk, hogy a marxizmus után jött a leninizmus, vagy a mai moszkvai ideológia, illetőleg azok az irányzatok, amelyek Marx tanaiból elindulva olyan variációkat hoztak létre, mint a frankfurti iskola, a társadalom-ontológia, a praxis vagy a remény filozófiája. Ezek a marxista változatok ugyanis, ha kölcsönösen el is vitatják egymástól az « igazi » marxizmus képviselőit és a másikat a marxizmuson kívülre utalják, a kívülálló szemében mind-mind a marxista spektrumhoz tartoznak s voltaképp nincsenek a marxizmus után. A marxizmus marxista továbbfejlesztői, a különböző ideológiai reformisták és revizionisták azonban értékes adatokat szolgáltatnak arra vonatkozóan, hogy hol, melyik ponton támadnak igények a marxizmus módosítására, egyes nézetek elhagyására. Ezek az irányzatok és egyéni vállalkozások jelzik a kiegészülés és a filozófiai változás lehető útjait. Feltételezhető, hogy ezeknek a tendenciáknak a meghosszabbításában kereshetjük azoknak az ideológiai és filozófiai jelenségeknek egy részét, melyeket már joggal a marxizmus utániak közé sorolhatunk. Az istenközpontúságot leváltó reneszánsz, az újkori gondolkodás principiumai is az egyház kebelén nevelődtek, formálódtak. Aki — tegyük fel — az újkor hajnalán azt kereste, hogy mi jön a kereszténység után, akkor járt helyes nyomon, ha megnézte, mi van a kereszténységen belül, mert bizony ott voltak, ott keletkeztek az új eszmék, az új életérzések, melyekből a humanizmus, a reneszánsz, a természettudományos érdeklődés, a felfedezések,

³ Leopold Labedz, *Der Revisionismus*, Köln-Berlin 1965, 11-12. o.

a gazdasági átalakulások, a világgép megváltozása, majd a felvilágosodás megszületett.

Ezzel egyúttal arra is feleltünk, hogy melyik marxizmussal kívánunk foglalkozni. Az egyéni kísérletek, az egyes marxista irányzatok mint a marxizmusból állítólag vagy valóban kivezető utak abban a nagyobb, abban a globális összefüggésben érdekesek számunkra, hogy mi jön a marxizmus mint szellemáramlat után, vagy — valamivel szűkebben — mi jön, mi jöhet és az objektív adottságok alapján mi jöhetne a mai kommunista országokban, elsősorban a bennünket közelebbről érdeklő szovjet típusú államokban a marxista ideológia után.

Nem kerülhetjük meg azonban azt a kérdést sem, hogy vajon mit értünk a marxizmus meghaladásán, a rajta való túljutáson, tehát az *utána jövésen*. Gondolhatunk a tanok fejlődésére, az elméleti továbblépésre, hiszen minden újítás, bővülés és tételmódosítás bizonyos értelemben *utána* van az előző ideológiai állapotnak. Moszkva eddig alkalmazott eljárása azonban az ilyen jellegű ideológiai változásokat mindig a marxizmus égisze alá helyezte, nevében hajtotta végre, tehát soha nem ismeri el, hogy saját ideológiája meghaladná a marxizmus lényegi koncepcióit. Mint ahogy a sztálini visszaesést, a primitív fogalmazások eluralkodását is a marxizmus gazdagításának tekintette az akkori hivatalos szóhasználat, jelenleg annak számít a marxizmussal ellentétes vagy nem marxista ideológia talaján született nyugati tudományos elméletek és módszerek átvétele. A tudományok úgyszólván minden területén megtaláljuk az ún. « polgári » gondolkodás vívmányainak alkalmazását és sokszor szemrebbenés nélküli átkeresztelését, őseredeti marxista találmányként való kezelését. Példaként utalhatok itt az empirikus szociológiai módszerek átvételére, a logisztika « matematikai logika » címén való művelésére, a kibernetikai, strukturalista vizsgálatok megindítására, a tudományelmélet (« science of science ») kiépítésére vagy akár az általános etika azon a címen történt marxista felfedezésére, hogy Marx csak a korabeli moralisták miatt hangsúlyozta az erkölcs osztályjellegét, valójában azonban mindig is elismerte az « örök emberi » értékek létezését — mint ezt

T.G. Tugarinov állítja.⁴ Ha tehát a tudományok tényleges működése, az elméletek és módszerek felől közelítünk a kérdéshez, azt látjuk, hogy a hivatalosnak tekinthető marxizmus is túl van a marxizmuson, magába olvasztott — vagy csak magára aggatott — számos idegen elemet, a marxizmus után keletkezett elméletet és tudományos eljárást. A tényleges fejlődés régen szétfeszítette a marxista ideológia kereteit, sőt hallgatólag megkérdőjelezte egyes alaptételeit, mint ezt legvilágosabban a történelmi materializmus és a szociológia viszonyából láthatjuk. Amit a történelmi materializmus tudni vélt és megoldottnak hitt — mint a társadalmi struktúra és a társadalmi változások menetét — azt kutatja a konkrét társadalmi helyzetben a szociológia, vagyis sem az empirikus tudomány, sem az irányzatrendszer gyakorlata, a párt társadalom-politikája nem hagyatkozhat a marxista filozófia spekulatív tételeire.

Más vonatkozásokban is így van ez. A Szovjetunió gazdasági, technikai és tudományos előrelépését gátolná meg, ha az illetékesek nem jutnának túl a marxizmuson, ha nem hagynák maguk mögött a materialista történelem- és világmagyarázat meglehetősen terméketlen általánosságait. A kommunista országok vezetőiségei nem engedhetik meg maguknak azt az ideológiai luxust, hogy a közgazdaságtanban, természettudományokban, technikában és a szociológia konkrét kérdéseiben ne vegyék tekintetbe azt, ami a marxizmuson kívül van, az általa megtagadott tudományos gondolkodás talaján született. S mivel a 20. század tudományos eredményeinek túlnyomó része, kezdve a relativitás- és kvantumelmélettől a pszichoanalízisen, kibernetikán és szemantikán át a mikroszociológia műveléséig nem a marxizmus módszereinek alkalmazása vagy tételeinek továbbvitele alapján történt, s mert a marxizmus tudományos régiség és meddő vállalkozás maradt, a marxistáknak és a marxista országoknak igen széles frontokon kellett túllépniök idegen régiókba. Más kérdés,

⁴ T.G. Tugarinow, *Über die Werte des Lebens und der Kultur*, Berlin 1962, 142. o.

hogy ezt nyíltan elismerik-e, vagy — mint a szovjet marxizmus — ideológiai manipulációkkal elkendőzik-e a tényleges helyzetet, azt, hogy a tudományokban sok minden jött a marxizmus után.

A filozófiában — gondolhatnánk — némiképp más a helyzet. Ebben a tekintetben nem feltétlenül szükséges azt mondani, hogy a marxistáknak maguk mögött kell hagyniok a marxizmust. A filozófia és a világnézet általánosságai — s ebben a vonatkozásban irreleváns, hogy vallásos vagy ateista világnézetről van-e szó —, végeredményben bármiféle konkrétumot, gyakorlati követelményt, változtatási szándékokat, tudományos eredményeket, stb. valamilyen módon integrálni tudnak. A világnézeteknek és a világnézeti kérdésekre válaszoló filozófiáknak többek között ezért nem kell tartaniok a tudományos cáfolatoktól. A világnézetek képviselőinek a kezében a tudomány mindig csak a másik (vele ellentétes) világnézet álláspontját cáfolja, saját világnézetét pedig vagy principiálisan csak igazolhatja, vagy nem érinti.

Ennek ellenére azonban a marxista filozófiában is felfedezzük a marxista filozófia utánja kialakulásának jeleit. Részben az imént említett tudományos fejlődés, a marxizmustól idegen elméleti talajon született kutatási eredmények, teóriák, módszerek és egész tudományok, részben a társadalmi-történelmi változások és a filozófia immanens problémáinak újragondolási kísérletei szétzilálták a marxista filozófia elméleteit, fogalmait, problémalátását. A kezdetben világosnak vagy egyesek által szinte revelációnak érzett tételek a marxista filozófusok nagy része előtt is elveszítették értelmüket, jelentésük elmosódott, szükségessé váltak az értelmezések, úgyhogy szinte minden pontból divergens felfogások rajzanak szét, s itt nem csupán Marx tanainak kiegészítéséről van szó, nem olyan filozófiai ismeretekkel való megtoldásról, melyek Marx után keletkeztek, hanem a Marxnál már megtalálható elméletek utólagos elbizonytalanodásáról, különféle értelmezésekről, a fogalmak szétbeszéléséről. Nézzük akár az anyag és a tudat s vele szoros összefüggésben a materializmus értelmét, akár a dialektika fogalmát, az ismeretelmélet egész problematikáját az engelsi-lenini

tükrözésemélettel, a kritérium és a gyakorlat kérdésével egyetemben, akár a gazdasági alapok, a felépítmény, az erkölcs, a tudomány, a világnézet, az ideológia problémáját, ma már szinte megfoghatatlan a marxista álláspont, mert nincs is marxista álláspont, hanem csak egymással viaskodó marxista, helyesebben posztmarxista álláspontok és nézetek vannak. Ha dramatizálni akarnánk a helyzetet, azt mondhatnánk, hogy a marxista filozófia szétesett, s ebben az értelemben a marxizmus a filozófiában is a marxizmus elméleti foghatóságának stádiuma *után* van.

Ezek a vonatkozások arra vallanak, hogy még a párt-ideológián belül sem értelmetlen a marxizmus meghaladásának kérdését feszegetni. Kétségtelen azonban, hogy ebben a tekintetben jelentősebbek és érdekesebbek azok a kísérletek, melyek akarva-akaratlanul szembe kerültek a hivatalos, a párt által képviselt ideológiai iránnyal. Ezek — mintegy az ötvenes évek vége, a hatvanas évek eleje óta — arról tanúskodnak, hogy az ún. marxizmus-leninizmus után első lépésként... a marxizmus jön. Gondolhatunk itt a jugoszláv praxis-filozófusok Marx-központú szemléletére, a fiatal Marx problémalátásához és humánus szándékához való határozott visszafordulásra, Leszek Kolakowszki még Lengyelországban átfutott fejlődésére, a nyugati neomarxizmus egyes képviselőinek Leninnel szembe szegülő nézeteire, Lucio Lombardo-Radice és Santiago Carillo idevonatkozó kijelentéseire, továbbá Heller Ágnes etikai előadásaira, melyeket még az ötvenes évek végén tartott, vagy Lukács György három kötetes posztumusz művére.⁵ Hosszú ideig a valódi marxizmus és az igazi Marx keresése jelentette a hivatalos marxizmus-leninizmusból kivezető utat, a marxizmus elhagyásának szándéka nélkül.

Főképp a magyarországi próbálkozásokat, filozófiai-szociológiai újítás-kísérleteket és a marxizmushoz való viszonyulás modusait szem előtt tartva, három fázis meg-

⁵ Heller Ágnes, *A szándéktól a következményig*, Budapest 1970. Lukács György, *A társadalmi lét ontológiájához*, Budapest 1976, 3 köt.

különböztetése látszik indokoltnak: a társadalom-ontológiai, az ideológiakritikai és az indifferentizmus szakasza. A megkülönböztetésnél a manifesztté vált felfogásokat veszem alapul, ami természetesen nem zárja ki, hogy pl. a társadalom-ontológia markáns képviselője idején egyesek már régen az ideológiakritikai álláspontonál vagy a polgári filozófiákban honos irányoknál kötöttek ki, — csak épp ez a legritkább esetben nyilvánulhatott meg, következésképp ezek az egyéni átállások számunkra ellenőrizhetetlen terepet jelentenek, nem jogosítanak fel arra, hogy a magyar közgondolkodás jellemző fázisaként vagy irányaként kezeljük őket.

A *társadalomontológiai* irány a hatvanas években bontakozott ki Magyarországon. Ennek a marxizmus-értelmezésnek a gyökerei a húszas évekre nyúlnak vissza, elsősorban Lukács György *Geschichte und Klassenbewusstsein* című, 1923-ban megjelent könyvére, Karl Korsch és Antonio Gramsci felfogására, mely a II. Internacionálé tudóskodó marxizmusával, Karl Kautsky és mások természettudományos formuláival szemben ismét a társadalomátalakításra tette a nyomatékot. A társadalomontológia, a prágainál szerényebb « budapesti tavasz » filozófiája, a társadalom létére összpontosítja a figyelmet, a marxizmus lényegét közösségi feladatok ellátásában, nem pedig a világmagyarázatban és a tudományokra tartozó kérdések feszegetésében látja. Egyes magyar szerzők (Márkus György, Vajda Mihály) fejtegetése szerint a marxista filozófiát nem kell kiterjeszteni a világnézeti problémákra, az anyag mibenlétének, a világ felépítésének, az élő és élettelen összefüggésének kérdésére, tehát arra, amit Engels a « természet dialektikája » kifejezésével jelölt. A marxizmusnak szerintük a társadalmi helyzet elemzéséből kell kiindulnia a cselekvési alternatívák, a reformok és a forradalmi átalakítás kidolgozása és megalapozása érdekében. Ez a koncepció nemcsak annyiban jutott túl a hivatalos marxizmuson-leninizmuson, hogy lemondott a világnézeti ambíciókról és tudatosan ideológia akart lenni, vagyis politikai cselekvésemélet, hanem ennek következményeként abban a tekintetben is elhagyta a pártálláspontot, hogy a gyakorlat központba állításával

felértékelte az egyéni döntést, kikezdte a szükségszerűség manipulatív értelmezését és erőteljesen az egyéni szabadság felé fordult.

Márkus György 1968-ban készített áttekintése a marxizmus filozófiai irányzatairól nem tesz említést arról, hogy a lukácsisták társadalomontológiáján kívül más irányzatnak is lennének képviselői Magyarországon.⁶ Miután azonban a hetvenes évek elején a párt központi bizottsága meggátolta a marxizmus megújulására irányuló kísérleteket és elítélte a lukácsisták nézeteit, részben az érintett filozófusok, részben mások is az *ideológiakritikai* álláspont felé közeledtek. Ezt neveztük a marxizmushoz való viszonyulás második fázisának. A belső emigrációba kényszerített filozófusok bírálata élesebbé, radikálisabbá és átfogóbbá vált. Kezdték a marxizmust is hatalmi felépítménynek, a « hamis tudat » termékének tekinteni, s ehhez természetesen elegendő volt a *marxi* ideológiakritikát a marxizmusra alkalmazni. Nagy szerepük volt ebben a szociológusoknak is, kik a társadalmi valósággal szembesítették a talaját veszített marxista felépítményt. Gondolhatunk itt Hegedűs András bürokráciával és az « államigazgatási modellel » foglalkozó írásaira, Konrád György és Szelényi Iván humanizációs követelményeket emlegető városszociológiai fejtegetéseire vagy Haraszi Miklós munkásszociográfiájára. A filozófiában az ideológiakritikai hangvétel a filozófiatörténeti kutatásokkal erősödött. Az egyes gondolkodók társadalmi szerepének vizsgálata alkalmat adott a marxizmus önreflexiójára, érdekszolgáltató funkciójának tudatosítására, de természetesen az összehasonlításokra és a nyugati filozófiai élet elmélyültebb megismerésére is. Hogy meglehetősen széles értelmiségi ellenzék keletkezett az országon belül, felvillantotta a csehszlovák polgárjogi mozgalommal, a « Charta 77 »-tel szolidaritást vállaló nyilatkozat 34 aláírása is. S ez nem csupán egyetlen és elszigetelt lépés volt, hanem mögötte már láthatóvá vált a marxista-leninista gyakorlat és elmé-

⁶ Márkus György, Viták és irányzatok a marxista filozófiában, *Kortárs* 1968/7. 1109-1128. o.

let együttes kritikája.⁷ Ezt egyebek között a külföldi lapokban megjelent interjúkból is láthattuk. « Ha vallási téren tevékenykednénk, nem pedig tudományos kategóriákban, azt mondanák ránk, eretnekek vagyunk. Nem tagadnánk, hogy az ítélet jogos, mert véleményünk lényegesen eltér a hivatalos állásponttól. » ... « Lépésről lépésre ismertük fel ennek az elméletnek az ellentmondásait. » — állapította meg Fehér Ferenc 1976 februárjában a *The Listernek* adott interjújában.

A marxizusból kivezető harmadik szakasz, mely mindeképp a marxizmus után levő állapotnak fogható fel: az *indifferentizmus*, vagyis a közöny a marxizmus problematikája iránt. Ez a beállítottság régóta ott lappangott a magyar kulturális és tudományos életben. A párt ideológiai jelentései gyakran szóvá tették az ideológiától való elfordulást, sőt az ideológiamentességet; cikkek bírálták, hogy « még marxista igényű munkákban is hangot kapnak bizonyos dezideologizáló törekvések », s « a praktikizmus jegyében az ideológiától való megszabadulás igénye a filozófiára is kiterjed. » A pártköröket különösen aggasztotta, hogy a fiatalság is elfordul az ideológiától és elégtelen a világnézeti tájékozottsága, « nem megfelelő az elméleti kérdések iránti érdeklődés ».⁸

A romániai magyar kisebbség publikációiban a hetvenes évek közepétől egyszercsak feltűnt az ideológiai közöny vállalása, nevezetesen a marxizmus-leninizmus iránti érdektelenség elméleti igényű, esszéisztikus megfogalmazása. Az 1977-ben, 45 éves korában elhunyt Bretter György, a kolozsvári egyetem filozófiatanára érdes hangon bátorította a köréje gyülekezőket a dogmáktól való eloldódásra. *Párbeszéd a jelennel* (1973) című könyvében nekilendíti demitologizáló kedvét, s nem bánja, ha az uralkodó ideológia hálóiba is beleakad. Kesernyésen veti el « az ideológia szerepét túlbecsülő álláspontokat »

⁷ Lásd még erre vonatkozóan Vajda, Fehér és Heller cikkét jelen számunkban. — *A szerk.*

⁸ *Népszabadság* 1970 május 24, *Ifjú Kommunista* 1970 november, 22. o.

és az ideológiai taktikázás szellemét, követeli a kísérletezés szabadságát, s ezért választja a kísérletezés műfaját, az esszét, mely « állásfoglalás a telítettség nevében az üresség, a laposság, a banalitásból áradó unalom ellen ».⁹ Egyes kitételei sejteni engedik, hogy távolabbra nézett, mint a filozófiai problematika: a társadalom kiszolgáltatottsága aggasztotta. « Minden egyén csatlakozása a kényszerűségek ellen fellépő közösséghez ökölcsapás a szükségyszerűség nevében uralkodó kényszerítő hatalom ellen. » — írta Apáczai Csere Jánossal kapcsolatban.¹⁰

Valóságos kis iskola, a romániai magyar «új filozófusok» csoportja verődött össze körülötte. Kijelentették, hogy túl vannak ők már a dogmatizmus és antidogmatizmus ellentétén is, s vajmi keveset tartanak az « alkotó marxizmus » címkéjéről. Kötetlennek érzik magukat, s ez meg is látszott témaválasztásaikban, a marxista tekintélyeket mellőző érveléseikben. Tamás Gáspár Miklós *A teória esélyei* (1976) című könyvében Bergson a főszereplő, és Nietzsche, Platon vagy Wittgenstein közelebb áll hozzá, mint Marx. Molnár Gusztáv *Az elmélet küszöbén* (1976) című tanulmánygyűjteménye pedig teli van kérdőjellel, az « elfojtás igazsága » iránt táplált bizalmatlanság nyomaival: « a Mászás gyakorlati elsajátítására összpontosítjuk figyelmünket », de elismeri, hogy « ezt egyelőre csak kérdés formájában tudjuk megfogalmazni ».¹¹

Magyarországon a marxizmus-utániség ilyen nyílt megfogalmazásai — tudtommal — nem jelentek meg nyomtatásban. Megjelentek viszont kéziratok, kéziról kézre adott « szamizdat »-formában. Szempontunkból legérdekesebb ezek között a « Marx a 4. évtizedben » című tanulmánygyűjtemény, melyet 21 szerző írt válaszként arra a kérdésre, hogy « szerinted mi a marxizmus és mi a viszonyod hozzá? » A furcsa címet az indokolja, hogy a szerzők nagy része 30 éven felüli, tehát a negyedik év-

⁹ Bretter György, *Párbeszéd a jelennel*, Bukarest 1973, 227, 229. o.

¹⁰ *Tiszatáj* 1979/1. 14. o.

¹¹ *Korunk* 1977/5. 391. o.

tizedet tapossa, s a marxizmus is több mint 30 éve uralkodó ideológia Magyarországon. Többségük a hatvanas években kötelezte el magát a marxizmus mellett vagy ellen, ám a kérdésekre adott válaszok « kivétel nélkül arról tanúskodnak, hogy valamennyiük számára idejétmúlt az ilyen jelegű szembeállításokban való gondolkodás ».¹²

Hogy miért égett ki ilyen gyorsan a « reneszánsz-marxizmus », hogy miért nem találják kielégítőnek a marxista ideológiát, erre vonatkozóan eltérőek a vélemények. Benke György és Kis János szerint elsősorban azért, mert « nem sikerült kijelölni az 'igazi' marxizmus társadalmi címzettjeit », vagyis « lehetetlen volt megmondani, hogy milyen erők állhatnak, legalább hosszú távon, a kívánt reformok mögé ». Bauer Miklós szerint a marxista irányzatok « képtelenek megmagyarázni a kelet-európai gazdaságok alapvető jelenségeit »; avagy mint Endreffy Zoltán kifejezte, elsősorban az kifogásolható, hogy a marxizmus nem beszél azokról a kérdésekről, amelyek szerinte a legfontosabbak az életben, « és amelyek mind ott kezdődnek, ahol a marxizmus véget ér ».¹³ Ludassy Mária, egy másik Magyarországon élő filozófus szerint a « Budapesti iskolát », a társadalomontológusokat kiiktató párt-határozat « nem 'ideológiai szigorodást' hozott, hanem teljes teoretikus felbomlást ».¹⁴ Sőt más megnyilatkozásokból azt láthatjuk, hogy itt már nem csupán elméleti problémákról, nem is egyedül az indifferentizmus és a gondolkodásbeli dezideológiálás terjedéséről van szó, hanem a jelenlegi magyarországi helyzetben kialakult értelmiségi magatartásmódok kiüresedéséről, elégtelenségéről.

A kézirat, s nyomtatott formában csak külföldön megjelent fejtegetéseket kiegészíti a budapesti *Kritika* hasábjain 1978-ban folyt eszmecsere az ifjúság és a marx-

¹² Marx a negyedik évtizedben. Kiértékelés (Kézirat). 2. o. Vö. továbbá a *Magyar Füzetek* 2. számában megjelent szövegekkel is.

¹³ *Magyar Füzetek* 2. szám, 76, 60 és 56. oldal.

¹⁴ *Imf.* (Kézirat). 4. o.

izmus viszonyáról. A lényegi megállapítás szerint a többség megunt a marxizmus-leninizmust és annak iskolai oktatását, úgyhogy ma már « nem is vitatkozik, nem is keres és nem is próbál megérteni. Nem azonosul senkivel semmivel. Közönyös, csak azt érzi, hogy itt valami sántít ».¹⁵ Olyan közhangulat alakult ki, melyben « nem népszerű dolog marxistának lenni — illetve akként megnyilatkozni ».¹⁶ Az ideológia iskolai oktatása « nem váltja ki a szükséges szimpátiát ». « Nem könnyű egy hatalmom levő osztály ideológiáját a konformizmus vádja nélkül úgy képviselni, hogy terjesztőjében ne a megfizetett apológétát lássák. »¹⁷ Eme állásfoglalások láttán a párt vezető tagjai is úgy vélik, hogy ma már nem az « igazi » marxizmus keresése és megújítása, ezek szándéka jelenti a legnagyobb ideológiai veszélyt, hanem a marxizmus elvetése. Aczél György szerint az ideológiai törekvések « fő vonala már nem is revideálni akarja a marxizmust, hanem egyre nyíltabban elveti azt, kilépett a marxizmus-leninizmus gondolköréből; úgynevezett radikális reformizmusából hiányzik a szocializmus megvalósításának programja; egész magatartásában a nihilista tagadás tolult előtérbe, s nemegyszer polgári liberális szemléleti tételeket próbál a 'megújuló' szocializmus ismértvéné avatni — 'radikálisan'. Akadnak közöttük tegnapi 'szigorú' marxisták is, akik sietve vetették le magukról valamikori meggyőződésüket, mert égette őket, mint 'Nessus inge. »¹³

A marxizmust leváltó közöny és tagadás részben nem áll meg a marxizmusnál, hanem általános ideológiai és vallási közönnyé szélesedik, néhol átvált a teljes elfáradásba, kiüresedésbe, letargiába. A marxizmus után beköszöntő

¹⁵ Tőkéczy László, A marxizmus esélyei, *Kritika* 1978/2. 6. o.

¹⁶ Bécsy Ágnes, Világbizonytalanság vagy világnézet? Uo. 8. o.

¹⁷ H. Varró Rózsa, Lehet-e tantárgy a marxizmus-leninizmus? *Kritika* 1978/5. 7. o.

¹⁸ Aczél György, Politika, művészet, alkotás, *Társadalmi Szemle* 1978/8-9. 6. o.

kiábrándultság idővel bizonyára ideológiai tartózkodássá enyhül, óvatossá teszi az embereket az új eszmékkel szemben, növelheti a kritikai éberséget, de persze bizonyos idő után alapja lehet a reideologizálásnak, a felújuló eszméiségnek is. Már most azt látjuk, hogy a magyar társadalom egyes köreiből megnövekedett az érdeklődés más világnézetek és filozófiák iránt. Utalhatunk itt a vallásos mozgalmak megerősödésére, a szekták terjedésére vagy a nyugati filozófusok fokozott tanulmányozására is. A marxizmuson kívül lévő filozófiák iránti érdeklődés lehetőséget ad a szakfilozófusoknak ismeretterjesztő munkák megírására, a nyugati gondolkodókkal való foglalkozásra, egyszóval társadalmi igények kielégítésére. Sokan landoltak az egzisztenciális filozófiánál, a neopozitivizmusban, a strukturalizmusban, az analitikus irányoknál, az egyházi filozófiákban vagy a kételkedésben; számukra tehát ezek a filozófiai álláspontok vannak a marxizmus után. Ez egyúttal azt jelenti, hogy a marxizmus után — feltéve a mai tendenciák felülkerekedését — nem egyetlen filozófia, hanem többféle irányzat, sokféle áramlat, sokféle kísérlet, útkeresés és kaland, a világnézetek és filozófiai koncepciók pluralizmusa, illetőleg ezek keveréke, eklekticizmusa lép. Kezdetben — mint ez már ma is észlelhető — az elutasítás, a bírálat és az elvetés heve kerekedik felül; a filozófusok nem új megoldásokat, kötött rendszereket akarnak a régi helyébe, hanem tagadással próbálnak tágasabb elméleti látókört, szélesebb horizontot nyitni és a szabad lebegés állapotába jutni. Hogy ez az elméleti magatartás nagy tarkasághoz, szellemi pezsgéshez, egyúttal azonban atomizálódáshoz és töredékességhez, aforisztikus-impreszionista gondolkodáshoz vezethet — mint ezt főképp a romániai magyar filozófiában látjuk — azzal is tisztában kell lennünk.

Ha nem becsüljük is le a marxizmuson való egyéni túljutások jelentőségét, nyilvánvaló, hogy nagyobb méretű ideológiai változás feltételez a hatalmon levők részéről bizonyos ideológiai engedékenységet. Ígéretes mozgólódások már voltak néhányszor a marxista filozófiában,

a leninizmus után már-már a marxizmus jött 1968-ban, de meghatározóvá nem válhatott.

A jelenlegi vitákból két nagyobb változásigényre következtethetünk. Az egyiket humanistának nevezhetnénk. A marxisták és a kiábrándult marxisták egy része elengedhetetlennek tartja az emberi élet rehabilitálását, történjék ez akár a fiatal Marx írásai, a freudizmus, az egzisztencializmus vagy Szolzsenyicin alapján (utóbbira példák a francia « új filozófusok »). Elterjedt a meggyőződés, hogy igazságtalanság történt az egyedi emberrel, elsikkadtak primér érdekei, jogai, elsikkadt élete, « megváltása » — vagy mint Endreffy Zoltán írta — az « objektív struktúrák átalakítása » közepette elmaradt « az emberek belső 'megigazulása' ». ¹⁹ Ma már egyes marxisták is elfogultságnak tartják az osztályfilozófiát, mások letorkolását, a türelmetlen misszionárius igazhitűségét és vele a harcosságot, pártosságot. Szerte Európában nyitogatják a marxizmust, erősödik a tolerancia szelleme, mások meghallgatásának igénye, ami egyúttal azt jelenti, hogy szép számban vannak, akik az igazság monopóliumánál többre tartják az igazság keresését, ennek lehetőségét, a szabadságot és emberséget.

A másik változásigény a tudományossággal kapcsolatos. Számos oldalról megnyilvánul a marxizmus tudományos megrekedésének felismerése. Egyesek abban látják a marxizmus tudományos csődjét, hogy nem merészkedett szembenézni a valósággal, hogy nem végezte el a kelet-európai társadalmak, sőt — mint Lukács György is megállapította — nem végezte el a nyugati kapitalizmus jelen sajátosságainak elemzését sem, illetőleg, mint mások írják, a marxizmus kelléktára elégtelennek bizonyult eme feladatok elvégzésére. A marxizmus elmulasztotta önmaga tudományos vizsgálatát, fogalmainak filozófiai tisztázását, a marxizmus önkritikáját; lejáratta magát az áltudományos manipulációkkal, az új tudományos kutatások és eredmények örökös ideológiai interpretációjával, sőt oly-

¹⁹ Endreffy Zoltán, Mi a viszonyom a marxizmushoz ma? *Magyar Füzetek* 2, 57. o.

kor érvényességük adminisztratív meggátolásával. A marxizmusnak tisztáznia kell a tudományokhoz, az igazsághoz való viszonyát. Ha ez a követelés visszhangot kelt, szintén a pártosság kikapcsolását vonja maga után, háttérbe szorítja a marxizmus egyértelműen érdekszolgáló, ideológiai elemeit, sőt megköveteli számos elméleti probléma átutalását a szaktudományok körébe.

Hozzászólás a *DARABBÉR*-hez

Ennek a néhány gondolatnak a papírravetéséhez abból a körülményből merítem a bátorságot, hogy két évvel a mű¹ által felölelt időszak előtt még Magyarországon éltem. Igaz, a *Darabbér* alapélménye az 1970-es évekre esik, és éppen 68 és 70 között telt el az új gazdasági mechanizmus első két éve. Ennek bevezetése nyilván jelentős változásokat hozott a magyar gazdasági struktúra egyes területein, felmerülhetnek hát kételyek, vajon hatottak-e még azok a tényezők, amelyeken megfigyeléseim alapulnak. A kételyek indokolatlanok. Az új gazdaságirányítási szisztéma épp a fizikai állományú dolgozók bérezési rendszerét hagyta változatlanul, tehát ami e téren 1970-ben érvényben volt, az változatlan érvénnyel hatott, és változatlanul a fizikai dolgozók kizsákmányolását célozta a 60-as évek eleje óta. Ebből már ki is derül, hogy a magyarországi darabbérezési rendszer elembertelenítő voltát nem szándéksom megkérdőjelezni. Arra szeretnék csupán rámutatni, hogy a bérrendszer alkalmazása nem olyan egyöntetűen az említett kizsákmányolás fokozása irányában hatott, ahogy az Haraszti Miklós könyvéből következnek.

Más iparágban dolgoztam Magyarországon, mint a szerző. Az építőipari-szerelő szakmában. Vezetője voltam egy épületgépészeti szerelőrészlegnek a Vegyiműveket Szerelő Vállalatnál. Ez a beosztás azonos az építésvezetői besoro-

¹ Haraszti Miklós: *Darabbér* (Magyar Füzetek Könyvei, 1).

lással. Velem azonos hatáskörrel dolgozott a vállalatnál még 5-6 építésvezető, akiknek munkáját, építésvezetői megbeszélések, termelési tanácskozások, számlázások során, és közösen irányított munkák egymást átfedő folyamatainak szervezésénél közelről megfigyelhettem. Nem utolsó sorban normaelszámolások kényes tételeinek vitái során, a normairodában. Mert a teljesítményberek elszámolása minden esetben a normások elleni közelharcban történt. A darabbér rendszer annyira szoros volt, hogy a munkások — kevés kivételtől eltekintve — nem tudták azt 110-120 százalékban teljesíteni, ami az akkori körülmények között szükséges lett volna emberi bérösszeg eléréséhez. Az építésvezetők csak normacsálások tömegével tudták embereiket olyan keresethez juttatni, amely szűken mérve kielégítő volt. Ezt a normacsálássorozatot viszont hónapról hónapra mindegyikünk elkövette, és aztán zarándokolhattunk a normairodára, hogy csalásainkat lehetővé tegyék. Ezt a tevékenységet — bizton tudom — még azok is végezték, akik közülünk emberi kvalitásaikat illetően silányabb anyagot képviseltek. Vagyis nálunk a munkás érdekeit a műszaki vezető képviselte a normással szemben. (Nem a szakszervezeti bizalmi, hiszen a szakszervezetek érdekképviselői tevékenységét akkor Magyarországon már régen elsorvasztották.) A traktorgyárban — Haraszi megfigyelése szerint — ez egész vezetőség, művezetőtől felfelé, a munkabér alacsonyan tartásán fáradozott. Alapjában ellentétes észrevételek. Mindkettőnk jóhiszeműségét föltételezve, felmerül a kérdés, hogy mi ennek a gyökere? Megkísérlem megmagyarázni:

1. Más-más perspektívából szemléljük a kérdést. Haraszi a munkás látómezejét képviseli, én a műszaki értelmiség horizontját. Természetes, hogy nekem volt lehetőségem a vállalatszervezés több lépcsőfokát felmérni, míg ő annak a munkásnak a szemével lát, aki küzdeni legfeljebb az általa olyan kiválóan leírt « rablás »-sal tud, mert magárahagyatottsági érzésében senkire nem számít.

2. Az általam említett normacsálásokat csak olyan vezetők alkalmazhatják, akiknek a termelőegysége a más-különben is jó gazdasági eredményt elérő vállalaton belül

föl tudja mutatni az adott esetben szükséges értéket, vagyis amelynek a kifizetett — viszonylag magas — bérek nem képezik túl nagy hányadát. Tudott dolog, hogy a pestlőrinci traktorgyár (Hoffer, majd « Vörös Csillag ») Budapest egyik legrosszabb gazdasági eredménnyel dolgozó vállalata volt, a hetvenes évek közepén tönkre is ment, illetve « honi » szokásoknak megfelelően: megszüntették.

Akár egyik, akár másik ok magyarázza a szerző és az én megfigyeléseim közti ellentétet, az általa rögzített jelenségeknek a mai magyarországi műszaki értelmiségre való általánosítása nemcsak súlyos megítélési hiba, hanem komoly méltánytalanság is lenne. Mármost az említett réteg azon képviselőivel szemben, akik ma is — egzisztenciális kockázatot vállalva, és a bérezési rendszert ki játszva — « a munkás védelmére gyámolítják a gyáripart ». Hogy mekkora hányada ez a réteg a mai magyarországi műszaki értelmiségnek, azt nem tudom, és hiba is lenne becslésekbe bocsátkoznom. Annyiban vagyok csupán biztos, hogy ez a hányad ma sem elhanyagolható.

Nagy Csaba
Jona (Svájc)

Az útlevéelhez való jog 1980-ban Magyarországon

Az alábbi jogi fejtegetést egy Budapesten élő matematikus írta, aki magyar állampolgár létére 12 éve hiába folyamodik a Nyugat-Európába szükséges útlevéelért. Jogi tapasztalatait az illetékes hatóságokkal való hosszadalmas és eredménytelen levelezésből szűrte le, melynek közérdekű tanulságait az alábbiakban bocsátja embertársai rendelkezésére.

föl tudja mutatni az adott esetben szükséges értéket, vagyis amelynek a kifizetett — viszonylag magas — bérek nem képezik túl nagy hányadát. Tudott dolog, hogy a pestlőrinci traktorgyár (Hoffer, majd « Vörös Csillag ») Budapest egyik legrosszabb gazdasági eredménnyel dolgozó vállalata volt, a hetvenes évek közepén tönkre is ment, illetve « honi » szokásoknak megfelelően: megszüntették.

Akár egyik, akár másik ok magyarázza a szerző és az én megfigyeléseim közti ellentétet, az általa rögzített jelenségeknek a mai magyarországi műszaki értelmiségre való általánosítása nemcsak súlyos megítélési hiba, hanem komoly méltánytalanság is lenne. Mármint az említett réteg azon képviselőivel szemben, akik ma is — egzisztenciális kockázatot vállalva, és a bérezési rendszert ki játszva — « a munkás védelmére gyámolítják a gyáripart ». Hogy mekkora hányada ez a réteg a mai magyarországi műszaki értelmiségnek, azt nem tudom, és hiba is lenne becslésekbe bocsátkoznom. Annyiban vagyok csupán biztos, hogy ez a hányad ma sem elhanyagolható.

Nagy Csaba
Jona (Svájc)

Az útleválhoz való jog 1980-ban Magyarországon

Az alábbi jogi fejtegetést egy Budapesten élő matematikus írta, aki magyar állampolgár létére 12 éve hiába folyamodik a Nyugat-Európába szükséges útleválért. Jogi tapasztalatait az illetékes hatóságokkal való hosszadalmas és eredménytelen levelezésből szűrte le, melynek közérdekű tanulságait az alábbiakban bocsátja embertársai rendelkezésére.

A fejtegetés a turista-utak, rokonlátogatások és külföldi tanulás céljára szolgáló magánútlevelek kiadásának törvényes szabályozását veszi szemügyre, pontosabban: a « nem szocialista » országok területére érvényes ún. « kék » útlevelek kiadásának rendszerét. Mint a szerző megjegyzi, « ettől elvileg nem különbözik a szocialista országokba való utazásra jogosító (piros) útlevelek kiadási rendje sem », kivéve, hogy a gyakorlatban jóval egyszerűbb. Egy harmadik esetet képeznek azok a szocialista-kommunista országok, amelyekkel (Jugoszlávia, Kína) a szovjet politika félig-meddig hadilábon áll; a cikk ezekre nem tér ki.

Magyarországon elterjedt a hír, hogy a közeljövőben új útlevélrendelkezések látnak napvilágot. Az új jogszabályok feltehetően finomítják majd az utazási jogot korlátozó törvényhelyek megfogalmazásait és csökkentik a tételesen felsorolt kizáró okok számát. Sokan attól tartanak azonban, hogy valóságos változásra nem kerül sor, és a törvény valamilyen formában továbbra is biztosítani fogja a Belügyminisztérium diszkrecionális jogkörét az útlevélkérelmek elbírálásában.

A döntési jog elvileg természetesen ma sem diszkrecionális jellegű. A törvény — amint azt látni fogjuk — meghatározott feltételek teljesülése esetén minden magyar állampolgár számára megadja az utazáshoz való jogot, a Magyar Népköztársaság alkotmánya pedig kimondja, hogy « *A Magyar Népköztársaság tiszteletben tartja az emberi jogokat. ... A Magyar Népköztársaság állampolgárai a törvény előtt egyenlők, és egyenlő jogokat élveznek. ... Az állam minden szervének és minden állampolgárának kötelessége, hogy az alkotmányt, az alkotmányos jogszabályokat megtartsa, és feladatkörében eljárva megtartassa* » (1949. évi XX. törvény, 54., 61., 77. §.). Magyarország aláírta és az 1976. évi 8. sz. törvényerejű rendeletben kihirdette a Polgári és Politikai Jogok Nemzetközi Egyezségokmányát, amely többek között a szabad utazást is biztosítja, megkülönböztetés nélkül, minden személy számára (12. cikk, 2. bek.). A személyhez fűződő jogokat

biztosítja a Polgári Törvénykönyv is, amely a jogok különös sérelmének mondja ki « a magánszemélyek bármilyen hátrányos megkülönböztetését ». (1959. évi IV. törvény, 76. §.).

Az útlevel-kérelem elbírálása viszont a belügyminiszter hatáskörébe tartozik. A határozatok többsége — köztük az útlevel-kérelmet elutasító határozat — bírósági úton nem támadható meg (vö. 1957. évi IV. törvény 55. §.). Ily módon a törvényben biztosított jog tényleges gyakorlására garancia nincsen.

Az útlevelek kiadásáról jelenleg három jogszabály rendelkezik; ezeket 1970. márciusban egyidejűleg hirdették ki. A hatáskört ezek a jogszabályok a következő módon delegálják: A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1970. évi 4. sz. törvényerejű rendelete még azt mondja ki, hogy « *E törvényerejű rendelet végrehajtásáról a Kormány gondoskodik* » (8. §.) A kormány 4/1970./III.3. sz. rendelete szerint viszont « *Az útlevel kiadása a belügyminiszter hatáskörébe tartozik.* » (1. § 1. bek.). A belügyminiszter 2/1970./III.3/BM. sz. rendelete ezután már felsorolja azokat a belügyminisztériumi szerveket, amelyek « *Az útlevel és a kiutazási engedély iránti kérelem elbírálására jogosultak* » (1. § 1. bek.).

*

A külföldi általában úgy tudja, hogy Magyarországon ma már csak kisebbfajta utazási korlátozások vannak érvényben, egyesek szerint « minden magyar szabadon utazhat ». Ezek a állítások nem tükrözik a valóságos helyzetet. Ennek belátásához elegendő a magyar belügyminiszternek a kormány 1977. májusi ülésén tartott beszámolójára hivatkoznunk. A belügyminiszter itt azt mondta, hogy « *A nem szocialista országokba utazni szándékozók kérelmeinek összességében 95-96 százalékát intézik el a kérelmező számára kedvezően* » (Magyar Nemzet, 1977. május 20.). Könnyen kiszámítható tehát, hogy amennyiben nem szocialista országokba évente csupán 300 000 magyar állampolgár — vagyis a lakosság alig 3 % utazik ki

ténylegesen¹, az elutasított útlevel-kérelmek száma a belügyminiszter állítása szerint már ez esetben is tizenkét-tizenöt ezret tesz ki.

Az útlevelek kiadását szabályozó és kisebb módosításokkal ma is érvényben lévő 1970-es magyar törvényes rendelkezések kimondják, hogy « *Minden magyar állampolgárnak joga van ahhoz, hogy útlevelet kapjon és külföldre utazzék, amennyiben a jogszabályokban meghatározott feltételeknek megfelel.* » (Az Elnöki Tanács 1970. évi 4. sz. törvényerejű rendelete, 3. §. 1. bek.). Az útlevelhez való jog személyhez fűződő, alanyi jogként való deklarálása nagy jelentőségű és örvendetes fejlemény, akár csak az a tény, hogy a lakosság számottevő többsége bizonyos időközönként (általában három évenként) bizonyos időre (általában 30 napra) kiutazhat és ellátogathat nem szocialista országokba is. Ennek elismerése mellett azonban nem hallgatható el, hogy az utazáshoz való jog gyakorlását különféle rendelkezésekkel és eljárásokkal számos esetben hiúsítják meg és — amint ezt saját tapasztalatból állíthatom (hosszú évek óta hiába folyamodom útlevelért) — külföldre utazásában valójában meg lehet akadályozni bármikor bárkit még akkor is, ha a törvényben előírt feltételeknek mindenben megfelel.

¹ Ez az adat nem pusztán önkényes feltételezés. A *Magyar Nemzet* 1977. december 1-i számában megjelent « Idegénforgalmi gyorsjelentés » c. cikk szerint 1977-ben csaknem 20 %-al növekedett a külföldre utazók száma az előző évhez képest. 1977 első tíz hónapjában a cikk adatai szerint 293 ezren utaztak tőkés országokba. Elgondolkodtató lehet, hogy miért utaztak a növekedés ellenére is ilyen kevesen Nyugatra akkor, amikor — ugyanezenek a cikknek közlése szerint — ugyanebben az időszakban 3 656 000 magyar « választotta úticélul » az európai szocialista országokat. (A jelentés egyébként nem utal arra, hogy a számokban nem szerepelnek-e a hivatalos kiküldetések is és hogy helyesbítve vannak-e az adatok az egyes személyek többszöri kiutazásából eredő duplikációk vonatkozásában.)

Aki magánemberként nem szocialista országba akar utazni Magyarországról², annak több elemes *szűrőrendszereken* kell sikeresen átverekednie magát. Az első ilyen szűrés *szubjektív* jellegű: akinek már utasították el útlevél-kérelmét vagy akinek egyéb oka van azt hinni, hogy elutasító határozatot kap, általában neki sem kezd a vállalkozásnak, mert az útlevél-kérelem elutasításából az őt érő pszichikai frusztráción kívül kellemetlen következmények származhatnak családi és munkahelyi vonatkozásokban is. Ez után az « önszűrés » után rokonlátogatás esetén a « meghívó levél » beszerzése, turista út esetén pedig a valutaigénylés következik. Ez a második szűrő. A meghívó levél szövegének pontos formai követelményeknek kell eleget tennie, és az ilyen útlevél-kérelem mindig elutasítható akár azzal az indokolással, hogy nem látszik biztosítottnak a kérelmező külföldi megélhetése (meglehetősen gyakori az ilyen típusú elutasítás anélkül, hogy az indoklást közelebbről bármivel is megalapoznák). A turista úthoz szükséges valutaigénylést a Magyar Nemzeti Bank sok esetben nem teljesíti az ország keményvaluta hiányára hivatkozva (a kérelmezhető összeg 30 napra kb 200 dollár). Ha mégis sikerült megkapni a valutakiutalást, akkor az útlevél-kérelem még mindig nem nyújtható be a Belügyminisztérium Útlevélosztályához, mert előbb munkahelyi ajánlást kell szerezni a négy oldalnyi terjedelmű kérőlapra. (A munkahelyi, illetve tanintézményi véleményezés követelményét a belügyminiszteri rendelet 5. §. 5. bek.-e mondja ki.) A vállalatok személyzeti osztályai mindenekelőtt a kérelmező politikai megbízhatóságát veszik fontolóra, hiszen haza nem térése esetén az « ajánlót » is felelősségre vonhatják. Minthogy a személyzeti osztályok mindenütt nyilvántartják a politikailag

² A kiadott útlevél csak egyetlen — többnyire 30 napos — külföldi utazásra jogosít fel. Ha valaki újból utazni akar és érvényes útlevéllal már rendelkezik, akkor újabb kiutazási engedélyért (« ablakért ») kell folyamodnia (ezt általában három év elteltével teheti meg). Ilyenkor az eljárás minden tekintetben megegyezik az alább leírtakkal.

nem megbízható dolgozókat, ezeknek eleve nem lehet reményük arra, hogy ajánlást kapjanak útlevel-kérőlapjukra. De a személyzeti osztályok megfontolják a munkahelyről való távolmaradással kapcsolatos termelési problémákat is, és egyes helyeken két hétnél hosszabb szabadságot eleve nem engedélyeznek senkinek. Nem számíthat ajánlásra az sem, aki még csak rövid ideje dolgozik az adott vállalatnál, vagy akinek komolyabb konfliktusa volt munkahelyi vezetőivel; az útlevelhez való « jog » ilyenformán szorosan hozzákötődik a munkahelyi « jó » magaviselethez. Ez volt az első szűrőrendszer harmadik eleme. Itt jegyezzük meg, hogy az említett kormányrendelet 2. §. 5. bek.-e a kiutazási engedély megadását tanulmányút, munkavállalás és gyógykezelés esetén is az erre kijelölt szerv engedélyéhez köti. A külföldi egyetemről vagy más kulturális intézménytől kapott meghívás például minden egyéb feltétel teljesülése esetén sem elegendő a tanulmányút engedélyezéséhez; ehhez egy külön e célra létesített állami ösztöndíj-tanács javaslata szükséges. (Az ilyen meghívás alapján kért útlevel kiadásának megtagadására nemrégiben is akadt példa.)

Mindezekre a szűrésekre még az útlevel-kérelmek benyújtása *előtt* került sor. Látható tehát, hogy a kérelmek benyújtók száma egyáltalában nem egyezik meg az utazni szándékozók számával, és azoknak száma, akiknek útlevel-kérelmét elutasítják, távolról sem azonos a külföldi utazásukban megakadályozottak számával.

Ezután következik a kérelmek benyújtása. Ehhez a már említett terjedelmes kérőlapon kívül részletes önéletrajzot és 600.— Ft illetékbélyeget is mellékelni kell. A kérőlapon egyébek között olyan kérdések is szerepelnek, mint hogy a kérelmezőnek milyen hozzátartozói élnek külföldön, hol laknak, mi a foglalkozásuk és milyen módon, mikor hagyták el az országot; a házastárs adatait fel kell tüntetni még akkor is, ha az már nem él vagy ha a kérelmező már törvényesen elvált tőle, stb.

Az útlevelekről szóló 4/1970./III.3. sz. kormányrendeletben 12 különböző ok szerepel az utazási jogból való kizárásra (3-4. §.). Ezek egy része indokolt és jogszerű rendelkezés. Érthető például, hogy nem kaphat útlevelet

az, « aki ellen büntető eljárás van folyamatban » (3. § 1. bek. c. pont) vagy az, hogy be kell vonni a meghamisított útlevelet (4. §. 3. bek. b. pont). Szerepelnek azonban itt olyan rendelkezések is, amelyek a jog gyakorlásától való önkényes megfosztásra adnak lehetőséget, és olyanok is, amelyek már eleve alapvetően ellenkeznek az emberi jogok elismerésével.

A 3. §. 1. bek. d. pontja szerint például nem kaphat útlevelet az, « aki rendőri felügyelet vagy kitiltás hatálya alatt áll ». Ezeket az intézkedéseket azonban megint csak a Belügyminisztérium hozza meg, és az ilyen határozat ellen bírósághoz fordulni nem lehet. Nem kaphat útlevelet az sem (amint az már láttuk), « akinek külföldi tartózkodásához a szükséges anyagi feltételek nem biztosítottak » (3. §. 1. bek. f. pont), az elbírálás azonban — bírósági úton meg nem támadhatóan — megint csak a Belügyminisztérium hatáskörébe tartozik. Öt évig terjedő időre megvonható az útlevel attól, aki « útlevelét elvesztette » vagy aki korábban más állam területére is ellátogatott, « mint ahová kiutazásának engedélyezését kérte » (még akkor is, ha a kiadott útlevel például « Európá »-ra szólt és érvényes volt az adott államra is), sőt, megvonható az útlevel még attól is, aki « szabálysértést követett el és emiatt elzárással sújtották (4. § 1. bek. b., c., és f. pont). Politikai jellegű kizáró okokat három rendelkezés is felsorol: nem adható útlevel annak, « akinek külföldön tartózkodása a Magyar Népköztársaság belső vagy külső biztonságát sérti vagy veszélyezteti », « aki valamely szocialista állammal szemben ellenséges tevékenységet folytató szervhez vagy személyhez kíván utazni », és megvonható az útlevel attól, aki « korábbi külföldi tartózkodása alatt a Magyar Népköztársaság érdekeit sértő vagy a Magyar Népköztársaság állampolgárához nem méltó magatartást tanúsított » (3. §. 1. bek. a. és b. pont. 4. §. 1. bek. d. pont). E vonatkozásokban ismét előtérbe kerül a szubjektív elbírálás lehetősége.

Egyes kizáró okok — szokásos értelmezésükben — súlyosan sértik az emberi jogokat. Nem adható például útlevel annak, aki « büntető ítélet hatálya alatt áll » (3. §. 1. bek. c. pont). Ezt a rendelkezést a végrehajtó szervek

úgy értelmezik, hogy e pont alapján elutasítják az útlevel-kérelmét azoknak, akik valamikor büntetve voltak és még nem mentesültek a büntetett előélethez fűződő hátrányok alól. A magyar Büntető Törvénykönyv viszont úgy rendelkezik, hogy automatikusan, «a törvény erejénél fogva» senki, soha nem mentesül a szándékos büntett miatt kiszabott 1 évnél hosszabb időtartamú szabadságvesztés-büntetés hátrányos jogkövetkezményei alól: a mentesülés ez esetben csak kegyelmi úton érhető el vagy hosszabb (adott esetben 15 évi) várakozási idő letelte után bíróságtól kérhető (vö. 1961. évi V. törvény, 78-84. §.). Így módon a hosszabb börtönbüntetésre ítélték a szabadulásuktól számított 5-15 évig, de esetleg örökre ki vannak zárva az utazáshoz való állampolgári jog gyakorlásából. (1956 után ezeket ítélték súlyos — 10-15 éves vagy életfogytig tartó — börtönbüntetésre, s közülük sokan csak az 1960-as évek végén szabadultak ki.)

A rendelet 3. §. 1. bek. e. pontja szerint nem adható útlevel annak sem, «aki jogellenesen külföldön tartózkodóhoz kíván utazni, illetve akinek szülője, gyermeke, házastársa (élettársa) vagy testvére tartózkodik jogellenesen külföldön» (kivéve ha annak büntethetősége már megszűnt). Ehhez nincs mit hozzáfűzni! Az emberi jogok megsértését maga a jogszabály mondja ki: az egyik ember cselekedeteiért másokat büntetnek meg.

Aki tehát átjutott a korábban említett hármasszűrőrendszeren és útlevel-kérelmét benyújthatta, még távolról sem lehet bizonyos abban, hogy valóban utazhat is, hiszen fennakadhat az újabb szűrőrendszer tizenkét elemének valamelyikén. De ha e kizáró rendelkezések egyike sem vonatkozik rá, akkor sem lehet még nyugodt. A legnehezebb akadály hátra van. És ebben a tekintetben a kérelmező semmit nem tudhat előre, semmit nem befolyásolhat, ez ellen az akadály ellen semmit nem tehet. A döntés a Belügyminisztériumé, az elbírálás diszkrecionális, az indokolás formális.

A « 3. §. csapdájá »-ról van szó:

« Minden magyar állampolgárnak joga van ahhoz, hogy útlevelet kapjon és külföldre utazzék, amennyiben a jogszabályokban meghatározott feltételeknek megfelel. »

(A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1970. évi 4. sz. törvényerejű rendelete, 3. §. 1. bekezdés.)

« Nem adható útlevél annak, akinek kiutazása vagy külföldön tartózkodása a Magyar Népköztársaság állami vagy gazdasági érdekeit, illetve egyéb jelentős közérdeket sért vagy veszélyeztet. »

(A Magyar Népköztársaság Elnöki Tanácsának 1970. évi 4. sz. törvényerejű rendelete, 3. §. 2. bekezdés.)

Az útlevélkérelmet — amikor a hatóságnak elutasítás-hoz van kedve — többnyire a fenti paragrafusra hivatkozva vetik vissza: « utazása közérdeket sért ». Fellebezés esetén az újabb elutasítás így szól: « Az I. fokú hatóság határozatát jóváhagyom, mivel kiutazása közérdeket sért. » Még soha senkinek nem mondták meg, hogy milyen közérdeket. Holott jogszerű eljárásról csak akkor lehetne beszélni, ha a hivatkozást tárgyi indokolás támasztaná alá. A jogszabály idézése nem indoklás.

Az elutasító határozatok hátterében következetes elvi és gyakorlati politika áll, amely megkülönböztetést tesz az állampolgárok között, ennél fogva ellentétes a Magyar Népköztársaság törvényeivel, továbbá a helsinki záróokmány ajánlásaival, sőt a magyar kormány kinyilvánított politikájával is.

Krassó György
Budapest